

894.362.09

829

м 52

Г. МƏММƏДОВ

**НИЗАМИ КƏНЧƏВИНИН
ИЧТИМАИ ВƏ СИЈАСИ
КӨРҮШЛƏРИ**

Бакы · АЗƏРНƏШР · 1962

894,362.09

M 52

С. М. КИРОВ АDYНА АЗЭРБАЙЖАН
ДӨВЛЭТ УНИВЕРСИТЕТИ

ГУРБАН МЭММЭДОВ

222.880

НИЗАМИ КЭНЧӨВИНИН
ИЧТИМАИ ВӨ СИЈАСИ
КӨРҮШЛЭРИ

АЗЭРБАЙЖАН ДӨВЛЭТ НЭШРИЈАТЫ

Бакы • 1962

АННОТАСИЈА

Китабча мütэфәккир вә шаир Низами Кәнчәвинин ичтимаи-сијаси көрүшләринин шәрһинә һәср едилмишдир. Мүәллиф шаирин өз әсәрләриндән кәтирдији чохлу вә әәнкин материаллар әсасында онун јашајыб јаратмыш олдуғу дөврүн хүсусијјәтләринин, Низаминин ичтимаи-сијаси көрүшләринин, о чүмләдән гадын һүғуғу вә аилә һағгында бахышларыны ишығландырмаға чалышмышдыр. Әсәрдә Низаминин мүнәрибәјә олан мүнәсибәти дә шәрһ едилмишдир.

Китабча кениш охучу күтләләри үчүн нәзәр-дә тутулмушдур.

АЗӘРБАЈЧАНЫН XII ӘСРДӘКИ ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ВӘЗИЈЈӘТИНИН ҒЫСА ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Азәрбајчанда XII әсрдә ики әсас дөвләт мөвчуд иди. Өлкәнин шималында Ширваншаһлар, чәнубунда исә Елдәкәзләр һөкмранлығ едирди. Әввәлки илләрә нисбәтән өлкәнин ичтимаи-сијаси инкишафы хејли ирәлиләмишди. Башға јахын Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да мүнүм тарихи һадисәләр бири дикәрни әвәз етмәкдә иди. Бөјүк Ислам дөвләти—Аббаси хиләфәти өз дахили зиддијјәтләри вә ишғал етдији өлкәләрдә төрәтдији зүлмләр нәтичәсиндә дағылыб мәнв олурду. Бунун нәтичәсиндә исә ајры-ајры өлкәләрин халғлары өз өлкәсини азад етмәк вә мүстәгил дөвләт јаратмағ үчүн бүтүн имканлардан истифадә етмәјә чалышырдылар.

Һәлә XI әсрдә Орта Асијанын көчәри Сәлчуг тајфалары фүрсәтдән истифадә едәрәк ислам империјасынын Шимал вә Гәрб әјаләтләринә сохулмаға башламышдылар. Беләликлә дә көчәри тајфалар тәдричән һакимијјәти өз әлләринә алырдылар. Сәлчуг һөкмдарлары да хиләфәт дөврүндә олдуғу кими, әһмәткешләри истисмар етмәк үчүн ислам динини амансыз бир мәнәви зүлм әләтинә чевиридиләр.

1055-чи илдә әрәб хиләфәтинин пајтахты Бағдад шәһәри Сәлчуг ордулары тәрәфиндән ишғал едилди. Хиләфәт дөвләти мәғлуб едилдикдән сонра онун бүтүн һакимијјәти Орта Асија тајфасындан олан задәканларын әлинә кечди.

Сәлчуғларын ишғал етдикләри бүтүн јерләрдә дөвләт механизми әрәб хиләфәти дөврүндә олдуғу кими сахланмышды. Мүхтәлиф хәрчләр үчүн вәсант вә веркиләр дөвләт органлары тәрәфиндән јығылырды. «Игта»

адланан верки кәндилләрин вә сәнәткарларын вәзијјәтини хүсусилә ағырлашдырмышды.

Әрәб хиләфәти заманы торпаг үзәриндә формал мә'нада хүсуси мүлккәт јох иди. Шәриәтә көрә торпагдан истифадә етмәк үчүн кәндилләрә куја азадлыг верилмишди. Сәлчугларын һөкмранлығы дөврүндә исә торпаг вилајәт һакимләринә пешкәш верилдириди. Онлар һәмнин торпагда чалышан кәндилләр илә естәдикләри кими рәфтар едирдиләр. Ачкөз һакимләр јығма атлылардан ибарәт олан өз гошунларыны чапгыныч дәрәжәләрә чевирмишдиләр. Сәлчуглар дөвләтинин ајры-ајры вилајәтләрә парчаланмасы кетдикчә артды вә нәһајәт онун сүгутуна сәбәб олду.

XII әсрдә Сәлчуглар дөвләтинин зәифләмәси вә сүгуту нәтичәсиндә Азәрбајҗанда Атабәјләр дөвләти әмәлә кәлди.

1134-чү илдә Султан Тоғрул өләндән сонра онун гардашы Мәс'уд тахта чыхды.

1136-чы илдә Мәс'уд өз гардашы оғлу Арсланан һакими тә'јин едир. Арслан јашча кичик олдуғундан онун атабәјлији Шәмсәддин Елдәкәз¹ тапшырылды.

1140-чы илә јахын Елдәкәз, Арсланын зәифлијиндән истифадә едиб Азәрбајҗанда һакимијјәти өз әлине алды вә бунунла да 1140-чы илдән 1221-чи илә кими Азәрбајҗанда давам едән Елдәкәзләр дөвләтинин әсасы гојулмуш олду.

Шәмсәддин Елдәкәз 1148-чи илдә Сәлчуг султаны Мәс'удун рәсмән асылылығындан да азад олду. Сонралар исә, јәни 1160-чы илдә силаһ күчү илә Ираг султаны Мәһәммәди тахтан салыб онун јериндә гәјјуму олдуғу Арсланы тахта отуртды.

Елдәкәзләр сүлаләсинин һөкмранлығы дөврүндә онларын әсас әразиси—Аран, Азәрбајҗанын чәнуб һиссәси вә Нахчыван, Иранын гәрб вилајәтләри олан Исфahan вә Рәјдән ибарәт иди. Бундан әлавә Атабәјләр Гәрби Иранын бир сыра шәһәрләрини дә өзләринә табе етмишдиләр.

¹ Мәс'удун гынчаг өлкәсиндән Елдәкәз адлы бир гуламы вар иди. Елдәкәз өз зирәклији вә бачарығы нәтичәсиндә, хүсусилә мәһарәтли һәрби олдуғу үчүн Мәс'удун һөрмәтини газана билмишди. Буна көрә дә Мәс'уд гардашынын дул гадыны Нарынч Хатун илә Елдәкәзи елләндирди вә 1136-чы илдә ону, Аран һакими тә'јин едилән кичик јашлы гардашы оғлу Арслан шаһа Атабәј тә'јин етди.

1160-чы илдә Атабәј Шәмсәддин Елдәкәз 60 миң гошун илә Күрчүстаны ишғал едир. О, 1163-чү илдә Ермәнистанын Ану шәһәрини тутур, 1165-чи илдә кәлиб Кәнчә шәһәринә чатыр.

1172-чи илдә Атабәј Шәмсәддин Елдәкәз өлдүкдән сонра јеринә бөјүк оғлу Мәһәммәд Чahan Пәһләван кечир. О, Азәрбајҗан әразисиндә дөвләти идарә етмәк үчүн гардашы Гызыл Арслан илә өлкәни өз арасында бөлүр. Мәһәммәд Чahan Пәһләван Исфahanда галыр, әсас етибары илә Иран вилајәтләрини идарә едир. Гызыл Арслан исә сјјаси, игтисади вә мәдәни мәркәз олмаг етибары илә Тәбризи өзүнә пәјтахт сечир вә Ширван сәрһәддинә гәдәр олан Азәрбајҗаны идарә едирди.

Гызыл Арслан һакимијјәт башына кәлдикдән сонра сәлчуглары тамамилә дөвләт вәзифәләриндән кәнар едәрәк бунларын өзәзинә јерли азәрбајҗанлылардан һакимләр тә'јин етди. 1191-чи илдә Гызыл Арслан султан титулуну гәбул етди. Лакин чох кечмәдән о, өз јатагында өлдүрүлдү. Султан өлдүрүлдүкдән сонра өлкәни мүхтәлиф әјәләтләриндә арасыкәсиlmәз игтишаш баш верди. Гызыл Арсланын өлүмүндән сонра Азәрбајҗанда атабәјләрдән Өзбәк, сонра исә Әбубәкр һакимијјәт башына кәлди. Лакин зәиф олдуғларындан онларын һеч бириси өлкәдә асајиши бәрпа едә билмәди. Бу вәзијјәт 1225-чи илә кими давам етди. һәмнин дөврдән етибарән Харәзм шаһы Чәләләддин Азәрбајҗан торпагына сохулмаға башлады вә 80 илдән артыг давам едән Елдәкәзләр дөвләти јендән јәделли ишғалчыларын һакимијјәти илә өзәс олунду.

Азәрбајҗанын шимал һиссәсиндә XI әсрин 20-чи илләриндә әмәлә кәлән мүстәгил Ширваншаһлар дөвләти бүтүн дүңјада мәшһур иди. Ширванын мүстәгил бир дөвләт кими инкишафы Мәнучһөрүн һакимијјәти вахтындан башламышдыр. Бу заман Ширванын әразиси хејли кенишләнмишди. Ширваншаһларын дөвләт сәрһәдди Күр чајындан Хәзәр дәнизинә кими, гәрбдә Кәнчә јахынлығындан Күрчүстана гәдәр, шималда исә Дәрбәндәк бөјүк бир сәһни эһагә едирди. Мәнучһөрүн һакимијјәти (1120—1149) дөврүндә Ширван Азәрбајҗанда ән күчлү феодал дөвләти иди. Ширваншаһлар дөвләти сәлчуглардан асылы дејилди. Ширван дөвләти илә Күрчүстан дөвләти арасында достлуғ әлағәси вә һәрби игтифаг јарадылмышды.

XII эсрдә Азәрбајҗан өзүнүн инкишаф етмиш феодал ичтимаи-иҗтисади формасијасы дөврүнә гәдәм гөјмушду. Мүхтәлиф мәнбәларин, хусусилә әрәб тарихчиләри вә чографијашүнасларынын вердији мә'лумата көрә о заман Загафгазија вә о чүмләдән Азәрбајҗан тачирләри гул тичарәтиндә васитәчи ролу ојнајырлармыш. Орта әсрләрдә гуллар бураја әсас е'тибары илә Шимал өлкәләриндән кәтирилди.

Һәмнин әсрин мә'нәви мәдәнијәти һәр шејдән әввәл Низаминин ады илә әләгәдардыр. XII эсрдә Азәрбајҗанда истеһсал мүнәсибәтләри һаким феодал мүнәсибәти олмагла чәмијјәтин әсас ики синфини әһатә едирди. Бу мүнәсибәт феодалларла кәндлиләр арасында олан мүнәсибәт иди. Ири феодаллар кәндлиләр илә јанаши шәһәр зәһмәткешләрини дә истисмар едирдиләр. Торпаг вә су әсас е'тибары илә феодалларын хусуси мүлкијјәти иди. Кәндли феодалдан торпаг ичарә көтүрүр, бунун әвәзиндә исе она һасил етдији мәһсулуи мүәјјән һиссәсини верирди. Бундан башга кәндли феодал үчүн су каналлары чәкмәли, галалар, бүрчләр, ев биналары, мәсчид тикмәли вә дикәр тикити ишләри илә машғул олмалы иди. Кәндли—һабелә феодалын әкин вә бағ саһәләрини бечәрмәк кими ишләри муздсуз бијар шәклиндә јеринә јетирмәли иди.

Кәндлиләр бу вә ја башга бир феодалын нүфузуну галдырмаг мәгсәди илә сәфәрә чыхан тачирләри нөвбә илә гәбул едиб гонаг сахламалы, мәсчидләрә «кәмәк» етмәли вә санр хәрчләр ермәли идиләр.

Кәндлиләр мүнәрибә дөврләриндә һеч бир тәрәддүдә јол вермәдән «өз» дөвләтинин бүтүн тапшырықларыны јеринә јетирмәли, ордуну әрзаг, нәглијјат вә саирә илә гәмин етмәли идиләр. Бир сөзлә, кәндлиләр дөвләтин һәр чүр тапшырыг вә тәләбләрини јеринә јетирмәјә мәчбур иди.

XII эсрдә Азәрбајҗанда беш дәрәчәли торпаг формасы мөвчуд иди. 1) Дөвләтә аид олан хәзинә торпағы иди ки, бу да формал олараг бүтүн Азәрбајҗанда мүсәлман ичмасынын мүлкијјәти һесаб едилди. Һәмнин торпагдан әлдә едилән кәлир һөкмдарларын вә онларын әмирләринин мәдаһил мәнбәји иди. Бу торпагда јашајан кәндлиләр «хәрәч» адланан дөвләт веркиси вермәли идиләр. Һәмнин веркини јығмаг үчүн хусуси дөвләт мәмурлары вар иди. 2) Султан вә ја падишаһлыг маликанә-

ләри адланан торпаглар иди. Бу торпаглары һөкмдарын кичик вәзир—хусуси мә'мур идарә едирди. Һәмнин торпагдан кәлән кәлир сарај хәрчләринин, һәрәмханә, ә'јан вә хидмәтчи хәрчләринин өдәнмәсинә сәрф олунурду. 3) Мәсчидләрә аид олан «вәғф» торпагларындан ибарәт иди. Ислам дини азәрбајҗанлыларә зорла гәбул етдирилдикдән сонра хырда феодаллар өз торпагларыны мәсчидә верирдиләр. Бунула да онлар бир тәрәфдән өз торпагларыны мүнәрибәдә галиб кәлмиш феодалын гәсбиндән хилас едир, о бири тәрәфдән исе дини идарәләр васитәси илә «мүгәддәс» торпағын һазыр кәлиринин бир һиссәсини алмаг имканына малик олурдулар. Бу сәбәбдән дә «вәғф» торпаглары Азәрбајҗанда мүнүм јер тутурду. «Вәғф» торпагларынын кәлириндән феодаллар өз пајларыны алдыгдан сонра галан һиссә дини тәшкилатларын вә чәмијјәтләрин, хејријјәләрин, гази вә башга руһаниләрин сахланмасына сәрф едилди. 4) Ири олан хусуси маликанә торпаглары иди. Бу торпагларда јашајан кәндлиләрдән мүлкәдарлар өзләри биләваситә верки алыр, хәзинәјә исе аичаг мүәјјән фаиз верирдиләр. Онлар кәндлиләри истәдиләри кими истисмар едирдиләр. Торпагдан алынан хәрчи онларын мә'мурлары јығырды. 5) Хырда кәндли торпаглары иди. Бу торпаглар дашылыг вә мүнбит олмајан јерләрдән ибарәт иди. Һәмнин торпаглардан алынан веркиләри биләваситә дөвләтин өз мә'мурлары топлајарды. Чох вахт ајры-ајры феодаллар тәрәфиндән гәсб едилдији үчүн бу чүр торпагларын саһәси илдән-илә азалырды. XII әсрин сонларында вә XIII әсрин әввәлләриндә исе хырда кәндлиләрин торпаг саһәләри демәк олар, тамамилә арадан чыхмышды.

Бүгүн башга феодал дөвләтләриндә олдуғу кими, Азәрбајҗанда да мүнбит торпагларын әксәријјәти зәдәканларын вә руһаниләрин ихтијарында иди.

Дикәр Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, Азәрбајҗанда да феодалларын өз торпагларында тичарәт мәссисәләри вә бир чох сәнәт е'малатханалары вар иди.

XI—XII әсрләрдә «иҗта» адланан торпаг саһәси мүлки ичтимаи-иҗтисади гурулушун мүнүм әсасларындан бирини тәшкил едирди, һәмнин торпаг үзәриндә гурулан истеһсал мүнәсибәти кәндлиләрин тәһким олунмасына вә иҗтисади чәһәтчә онларын јохсуллашмасына сәбәб олурду.

Сәлчүг дөвләти дөврүндә гошунә пул илә мәвачиб

вермәк әвәзиндә онун башчыларына феодал маликанәләри вериллрди. Сәлчуг дәвләтиндә гуллуғчуларын маликанә жерләри илә тәлтиф едилмәси бир ганун шәклини алмышды. Бу торпағларда һәр бир феодал өз гануналарыны тәтбиғ етмәклә, К. Марксын јумруг һүғуғу адландырдығы зоракы феодал һүғуғуну һәјата кечирирди. Мүлкәдарлар чүз'н бир «күнаһы» үзүндән кәндлиләри мүһакимә едир, онлары бијар ишләмәјә, төјчү вә башға веркиләри өдәмәјә, мүхтәлиф мүкәлләфијјәтләри јеринә јетиримәјә мәчбур едирдиләр.

Әрәб хилафәтинин ифласы, Иран әразисинин сәлчуглар тәрәфиндән ишғал едилмәси илә Иран дәвләтинин сүғуту Азәрбајчан дәвләтинин јенидән инкишаф едиб мөһкәмләnmәсинә сәбәб олду. Кәнд вә шәһәр зәһмәткеш күтләләринин наразылығы вә тәзјиги нәтичәсиндә дахили феодал вурушмаларынын дајандырылмасы, тәсәррүфат вә тичарәтин артмасы өлкәдә игтисадијјатын хејли инкишафына сәбәб олду. Сәнәткарлығы ишинә хүсуси фикир верилди. Өлкәнин дахили вә харичи тәләбатыны өдәмәк мәгсәди илә кәнд тәсәррүфаты даһа да инкишаф етдирилди. Ичтимаи-игтисади сәһәдә олан инкишаф мәфкурә, елм вә мәдәнијјәт сәһәсинин дә инкишафына сәбәб олду.

XII әсрдә дүнјаның ән мәшһур тичарәт вә сәнәткарлығы мәркәзләриндән бири олан Бәрдә өз игтисади мөвгәјини итирдикдән сонра онун јерини Кәнчә шәһәри тутду. Шималин Азәрбајчанда Кәнчә илә јанашы Шамаһы да инкишаф етмәкдә иди. Бундан башға һәмнин дөврдә Шимали Азәрбајчанын бөјүк шәһәрләриндән Дәрбәндиң, Нахчыванын вә инкишаф јолуна дүшмәкдә олан Бакынын да адыны чәкмәк олар. XIII әср чоғрафијашунасы Јағут һәмәвинин вердији мә'лумата көрә XII вә XIII әсрдә Бакы нефт мәдәнләринин ичарә һағгы илдә 2000 дирһәмә чатырды.

XII әсрдә Шимали Азәрбајчанын Бәјлакан, Шамаһы вә Шәки кими шәһәрләри өлкәнин ичтимаи-игтисади һәјатында өзүнә мәхсус рол ойнајырды.

Лакин бу шәһәрләр Азәрбајчанда феодал пәрәкәндәлији үзүндән бир-бири илә сых игтисади әләгә јарада билмирдиләр. Буна көрә дә онлар анчағ мүәјјән (өзләринә јахын) рајонларын тичарәт вә сәнәткарлығы мәркәзләри илә рабитә сахлајырдылар. Әксәријјәт һалларда сәнәткарын истеһсал етдији мәһсул әсасән гәсәбә

вә ја шәһәр саһиб илан феодала чатырды. Бу дөврдә мүлкәдарлар ејни заманда сәнәт сәхләринин дә саһиб идиләр.

Феодал шәһәрләри, бир гајда оларағ, ики һиссәјә ајрылырды: бир тәрәфдә мүлкәдарларын имарәт вә гәсрләри, о бири тәрәфдә исә зәһмәт адамларынын, сәнәткарларын евләри вә јохсулларын газмалары иди.

Азәрбајчан шәһәрләри бу дөврдә бир чоғ мүһарибәләрин баш вермәсинә бахмајарағ өз әввәлки тичарәт вә сәнәткарлығы әһәмијјәтини сахламышды.

О заманкы Азәрбајчанын игтисади вә мәдәни инкишафынын сәбәбини хырда феодалларын бирләшпб ири феодал дәвләтләринин—Ширваншаһлар вә Елдәкәзләр дәвләтләринин јаранмасы илә дә изаһ етмәк олар. Сәрбәст Азәрбајчан дәвләтләринин әмәлә кәлмәси илә әләгәдар оларағ өлкәнин не'мәтләри артығ әчнәби өлкәләрә дашынмадығы үчүн бу дәвләтләрин гүдрәти кетдикчә артырды. XII әсрдә Азәрбајчанда ики бөјүк феодал дәвләтинин әмәлә кәлмәси илә өлкә дахилиндә феодал чарпышмалары һисбәтән зәифләјир. Рәғәбәт зәиф олса да бу анчағ ики дәвләт арасында—Елдәкәзләрлә Ширваншаһлар арасында кедирди.

Һәмнин дәвләтләр өз гурулушлары е'тибары илә кичик монархија дәвләтләри иди. К. Маркс бу дәвләтләри сәчијјәләндирәркән көстәрмишдир ки, Асијада узағ кечмишдә идарә етмәнин анчағ үч сәһәси вар иди: малијјә идарәси вә ја өз халгыны таламағ идарәси, һәрби идарә вә ја гошү халғлары таламағ идарәси вә нәһәјәт, үмуми ишләр идарәси.¹

Бу феодал типинә аид олан дәвләтләрин сијаси формасы ашағыдакы гајдада тәшкил олунмушду.

Феодал ијерархија гурулушунун башында султан вә ја шаһ, дајанырды.* Онун көстәришләри бир ганун кими һәјата кечирилмәли иди. Тәсәррүфат вә малијјә ишләринә һөкмдардан сонра икинчи шәхс һесаб едилән вәзир башчылығы едирди. Һәрби идарә вә бунулла әләгәдар олан бүтүн әмәлијјатлар орду башчысы олан бөјүк Әмирин ихтијарында иди. Нәһәјәт, үчүнчү идарә адланан органа али мәһкәмә дејилрди ки, бунун да башында гази дурурду. Феодал дәвләтинин әсас дајағларындан

¹ Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, IX чилд, сәһ. 132.

* Аранда султан, Ширванда исә шаһ титулу гәбул едилмишди.

бири олмагла эдлийә органы адланан бу идарә өз ишләрини ислам динни вә феодал дәвләт гурулушуну мөн-кәмләндирмәкдән ибарәт биллирди.

Бурадан ајдын олур ки, истәр Елдәкәзләр дәвләти, истәрсә дә Ширваншаһлар дәвләти теогратик дәвләт-ләрдән ибарәт идиләр.

Елдәкәз вә Ширваншаһлар дәвләтинини гурулуш формасы унитар дәвләт формасы олмагла ашағыдаки инзибати бөлкүләрдән ибарәт иди.

Дәвләтин әразиси әјаләтләрә, әјаләтләр исә бир чох наһијәләрә бөлүнүрдү. Нәмини бөлкүләрдән мәгсәд дәвләт веркиләринини јығылмасыны асанлашдырмаг, әһалинин лазыми гәдәр тәзјиг алтында сахланмасыны вә феодал мүһарибәләри дөврүндә һәрби мүкәллафијјәтләри јахшы јеринә јетирмәк вә дәвләтин истәдији һәр һансы бир тәдбири һәјата кечирмәклә она көмәк етмәкдән ибарәт иди.¹

Ән ири инзибати бөлкү олан әјаләтин башында ашағы-даки вәзифәли шәхсләр дурурду: 1) орду башчысы әмир; 2) маллјә ишләри үзрә рәис—амил; 3) баш руһани—гази. Бир сыра башга мәнбәләрдә исә әјаләтләрини беш тәшкилат тәрәфиндән идарә олунмасы көстәрир ки, бураја да јухарыда гәјд едиләнләрдән эләвә, рабитә-нәглијјат ишләри рәис вә падшаһлыг торпагларыны идарә едән орган дахилдир.²

Бизим фикримизчә икинчи мүлаһизә даһа чох инан-дырычыдыр. Әјаләтләрдән сонра кәлән икинчи әрази бөлкүсүнүн башында наһибләр дурурду. Наһибләр билә-васитә әјаләт әмирләринә табә идиләр.

Нәһәјәт, кәндләрдә ән кичик дәвләт вәзифәси кәнд-худадан ибарәт иди. Кәндхудалар бүтүн ишләр үчүн на-һијә наһибләринини гаршысында мәс'ул идиләр. Олар анчаг наһибләрини әмр вә көстәришләрини һәјата кечи-рирдиләр.

Ајры-ајры әјаләт вә наһијәләрини башында дураг әмир вә наһибләрини өзләри дә ири феодаллардан ибарәт идиләр.

Орта әсрләрдә Азәрбајчанда шәһәр әһалисинини әксә-ријјәтини пешәкар әмәкчиләр тәшкил едирди. XII әсрдә дә синфи мүбаризәнин мәркәзини феодаллар илә зәһмәт-

кеш кәндлиләрини вә шәһәрләрини пешәкар зәһмәткешлә-ринини арасында олан зиддијјәтләр тәшкил едирди. Кәнд-лиләрини ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәти, пешәкар шәһәр әһа-лисинини ағыр һәјат тәрзи, буларла феодаллар арасында кәдән мүбаризә, һаким синфини ајры-ајры шөһрәтпә-рәст нүмәјәндәләринини һакимијјәтә јијәләнмәк уғрунда апардыглары сарај интригалары, сонра исә өлкәнин кәр-кии бејнәлхалг мүнәсибәтләри ичтиман фикрини дә јет-киләншиб кәркиләшмәсинә вә зиддијјәтли инкишафына тә'сир етмишди. Антифеодал кәндли вә сәнәткарлар һәрәкаты вә үсјанлары артмагда иди. Синифләр ара-сындаки зиддијјәт даһа да кәскинләшмишди. XII әсрдә Ширваншаһлар дәвләти әразисиндә вә Азәрбајчанын бир чох башга јерләриндә чохлу антифеодал үсјанлар баш верир. Кәнд вә шәһәр әһалисинини бу үсјанларыны јатыртмаг үчүн Кәнчә һакими Бәдрәддин өз силаһлы гүввәләри илә үсјанчылара гаршы һүчума кечир. Үсјан-нын силаһ күчү илә јатырылмасына бахмајараг, халгын мүбариз ирадәсини гырмаг олмурду. Халг әдаләтсиз мә'мурларын дәвләт ишиндән говулмасыны тәләб еди-рди. Нәтичәдә Атабәј бир чох дәвләт мә'мурларыны, о чүмләдән Кәнчә һакими Бәдрәддинин өзүнү дә вәзифә-дән кәнар етмишди.

Узун замандан бәри дахили феодал чәкишмәләринини вә харичи ишғалчыларын әдаләтсизлик вә һарсызлығына гаршы апарылан мүбаризә өзүнүн идеоложи ифадәсини дә тапмаја билмәз, чәмијјәтин ирәлијә доғру инкишафы-на тә'сир көстәрән јени ичтиман нәзәријјәләр мејдана чыхмаја билмәзди. XII әсрин ән көркәмли мүтәфәккир шаири олан Низами Кәнчәви дә парлаг ичтиман вә сија-си фикирләр ирәли сүрәрәк дөврүн зиддијјәтләринә вә бир сыра мүһүм проблемләринә өз мүнәсибәтини бил-диришиди.

* *
*

Низами Кәнчәви 1141-чи илдә Кәнчәдә анадан ол-муш, 1203-чү илдә исә доғма шәһәриндә вәфат етмиш-дир. Бөјүк мүтәфәккир чәмисп 62 ил өмүр сүрмүшдүр. Низами өзү көстәрир ки, онун Хојлу Имад адлы бир мү-тәфәккир мүәллим олмушдур. Онун јаздығындан ајдын олур ки, Имад чох зәкалы, аличәнаб вә сәхавәтли алам

¹ Бах: Исмајыл Һусејнов, «Низами», Азәрпәшр, 1947, сәһ. 4.

² Бах: Исмајыл Һусејнов, «Низами», сәһ. 4.

блмагла халга да рәһбәрлик етмишдир. Низами бу хусуе-
да белә жазыр:

«Мәна эввәлчәдән тәрбијә верән,
Бир нәчиб зат олуб мәши јетирән—
Хојлу Имад адлы бир аличәнаб,
Халга да рәһбәрлик етмиш о чәнаб»¹

Низами «Шәрәфнамә» поемасында јазмыш олдуғу китабларын һамысынын адларыны көстәрәс дә² өз әдәби јарадычылығ фәалијјәтинә 1172-чи илдән даһа әввәл башламышдыр. О, илк дөфә лирик ше’рләр јазмышдыр.

Низаминин јаздығы әсәрләринин арасында бир нечә ил фәсилә олмасы ону көстәрир ки, бөјүк мүтәфәккир бу вә ја башга бир дастаны өтәри әјләнчә вә ше’ријјәт хәтиринә дејил, заманын руһунун, дөврүн фәлсәфәсинин дәрин мә’насыны ачмағ үчүн јазмыш, өз әсәрләрини тәдгиг етдији тарихи фактларла зәнкинләшдирмишдир. О, бир чох мәнбәләри дәриндән өјрәндији һаггында белә јазыр:

«Ән гәдим тарихи әсәрләрдән мән,
Јәһуди, Нәсрани, пәһләвиләрдән
Ән иницә сөзләри әлимә салдым
Ғабығы атарағ мәғзини алдым»³

Шаир «Шәрәфнамә» әсәриндә јенә:

«Вурдум тарихләри мән бир-биринә,
Бахдым Фирдовсинин өз әсәринә»⁴

демәклә һәр һансы бир әсәри јазмадан әввәл дәрин тәдгигат апармасына, мütалиә етмәсинә ишарә едир.

Низами өз дөврүнүн нәинки ән бөјүк көркәмли шаири вә философу олмуш, о, һәмчинин астрономија, тәбиәт-шүнаслығ, сијасәт, фәлсәфә вә һүгүг сәһәләриндә дә гижмәтли вә дәрин фикирләр сөйләмиш вә кәләчәк нәслә бир чох фәјдалы һуманист мәсләһәтләр вермишдир.

* *
*

Низамини мүтәфәккир кими дүшүндүрән ән мүнүм мәсәләләрдән бири һаким феодал синфи илә зәһмәткеш

¹ Низами. «Иғбалнамә». Азәрнәшр, 1941. сәһ. 9.

² Низами. «Шәрәфнамә» Азәрнәшр 1941. сәһ. 45—46.

³ Низами. «Шәрәфнамә», сәһ. 40.

⁴ Јенә орада, сәһ. 49.

халғ күтләси арасында олан мүнәсибәтин маһијјәтинин мүәјјән етмәк, бу мүнәсибәтдәки зиддијјәтләри мүмкүн гәдәр зәһмәткешләрин мәнфәәтинә һәлл етмәк үчүн ләзым олан чарә јолуну көстәрмәкдән ибарәт иди. Низами зәһмәткеш халғын динч шәрәнтдә хошбәхт јашамасыны тә’мин едән әдаләтли, халғ гајғысына галаң, чәсуур, һәм муслу вә вәтәһпәрвәр һөкмдар образы јарадыб, ону залым, икиүзлү, горхағ, тәнбәл, халга јад, сәрхош һөкмдарларга гаршы гојурду.

Низами шаһларга төвсијә едәрәк јазырды ки, сиз һәр каһ јахшы вә шән јашамағ истәјирсинизсә чалышын ки, сизин рәһијјәтләриниз дә јахшы вә шән јашасын.

Низами буну демәклә, ачы вә ағыр јаралары илә сызылдајан зәһмәткеш халга көмәк етмәк истәјирди. Азәрбајчанда ачлыға, јохсуллуға сон гојулмасыны тәләб едирди. О, елә тәсәввүр едирди ки, ағыллы дөвләт башчыларынын көмәји илә халғ јахшы вә шән һәјәт гура биләр. Буна көрә дә о, һәмишә сәрхошлуғла мәшғул олан залым Султан Сәнчәрләри һаһағ јерә дөјүлүб инцидилән кимсәсиз гоча вә гарылары мүнәһимәсинә верир. «Сирләр хәзинәси»ндә гарынын дедији одлу сөзләр султана гаршы бир иттиһам акты кими сәсләнир.

Низами халғда олан түкәнмәз чәсарәти бөјүк бир инамла тәрәннүм едәрәк гарынын адындан Султан Сәнчәрә сөјләјир:

«Бир һүнәр дејил алмағ јетимләрин малыны,
Буна мәрдлик демәзләр, дүшүн ишин дапыны.
Чалдырыб гарылары гырдырма кәл ачындан,
Онларын кәл утан бир гар кими аг сачындан»¹

XII әсрин әввәлләриндә Кәнчәдә феодал зүлүмүнә гаршы баш верән халғ үсјаны кениш әһали күтләләринин әһатә едирди. Бу үсјанда кәндлиләрә инсәбәтән шәһәр зәһмәткешләринин даһа фәал иштирак етмәси ајдын көрүнүр. Усјанчылар тәрәфиндән шәһәр рәиси Бәдрәддини вә онун әтрафында олан һөкүмәт гуллуғчуларынын һәбс едилмәси буну там ајдынлығы илә көстәрир.

XI—XII әсрләрдә Азәрбајчанда кетдикчә кәскинләшмәкдә олан синфи мүбаризә вә үмумијјәтлә ичтиһам зиддијјәтләр јени идејяларын јараныб инкишаф етмәсинә дә сәбәб олурду.

¹ Низами. «Сирләр хәзинәси». Азәрнәшр, 1947. сәһ. 66.

Бу идејалардан бири дә «эхиләр»н ирәли сүрдүҗү идејалар иди.

Пантенист суфистлијин сол ганадыны тәшкил едән «эхиләр» зәһмәткешләри ахирәт дүнјасы үмиди илә ја-шамаға дејил, силаһ васитәси илә өз һуғуғлары уғрунда фәал мүбаризәҗә чағырырдылар.

«Эхиләр»н зәһмәткешләрә дини әғидәсиндән асылы олмајарағ һөрмәт бәсләмәси вә залымләрә гаршы ниф-рәт етмәси Низамини дүнјакөрүшүндә көк салмагла онун јарадычылығына чох бөјүк тәсир көстәрмишдир.

«Эхиләр»н тәшкилаты мүтәрәгги характерә малик ол-магла, үмуми азадлығ, гардашлығ, истисмар едилән күт-ләләрин феодализм зүлмүнә гаршы иттифагыны тәшкил етмәк кими хејрхәһ фикирләр ирәли сүрмәклә чәмијјә-тин үмуми инкишафына көмәклик едирди. «Эхи» тәриғә-тин ирәли сүрдүҗү белә парлаг шуарлар чәмијјәтин габагчыл адамларыны нәнки феодализмә гаршы садәчә мүбаризәҗә галдырырды, ејни заманда габагчыл зијалы вә истедадлы адамларын гуманист, вәтәнпәрвәрлик вә дикәр мүтәрәгги идејаларыны даһа да күчләндирди. Дөврүнүн бүтүн елмләрини дәриндән билән вә бунлар-дан данм халғын инкишафы үчүн истифадә етмәҗә чалы-шан Низамн «Эхиләр» тәшкилатынын идејаларыны өз әсәри «Искәндәрнамәдә» инкишаф етдирмәклә, халғ азадлығы уғрунда чалышанлара дүзкүн истигамәт ве-рирди.

Низамн өз халғына даһа јахшы хидмәт етмәк үчүн фәлсәфәни, тарихи, астрономијаны, ишчәсәнәти дәриндән өјрәнмиш, халғларын һәјат вә мәшәтинә јахындан бә-ләд олмушдур.

Низамн бөјүк шаир олмагла, һәм дә дөврүнүн көр-кәмли мүтәфәккири вә философу иди. Онун фәлсәфәси үмум дүнјакөрүшүнүн тәркиб һиссәси олуб ичтимаи-си-јаси көрүшләри илә нәнки сых бағлыдыр, һәмчинин бу көрүшләрин бир нөв өзүнә мәхсус нәзәри әсасыны тәш-кил едир.

Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, шаир өз монументал әсәрләриндә фәлсәфи мүддәаларыны ичтимаи һәјата ба-хышларындан тәчрид едилмиш гајдада ирәли сүрмүр. Шаирин фәлсәфи көрүшләри нә дәрәчә зиддијјәтли иди-сә, ичтимаи көрүшләри дә, ичтимаи һәјата бахышы да о дәрәчә мүәјјән зиддијјәтләрә маликдир. Низамини фәл-сәфәси материализм илә идеализм арасында тәрәддүд

едир. Академик А. О. Маковелскинин чох доғру көстәр-дији кими, фәлсәфәнин әсас мәсәләсинә—јәни материја-нынмы, јохса шуурунму илкин олмасы мәсәләсинә мүна-сибәтиндә Низамини илк әсәри «Сирләр хәзинәси»ндән башлајарағ сон әсәри «Искәндәрнамә»јәдәк марағлы бир тәкамүлүнү көрмәк олар. «Сирләр хәзинәси»ндә ниф-фагорчу—платончулуғ вә јени платончу—идрак нәзәриј-јәләри үстүлүк тәшкил едирсә, «Искәндәрнамә»дә шаирин дүнјакөрүшүнүн материалист мејлләринин кет-дикчә күчләнмәси һисс олунур.¹

Низамн аилә мәсәләсиндә дә өзүнә мәхсус мөвге ту-тур. О, эмпиризм вә рационализм арасындакы зиддијјәти өзүнә мәхсус һәлл едир. Низамнјә көрә ағыл дүғудан там фәрғлидир вә о, инсаның али истедадыны тәшкил едир. Лакин Низамн буну да көстәрир ки, ағыл јалныз көрүнән, һисс едилән аләмн дәрк едә биләр. Аләмни илк сәбәбләринин дәрк едилмәсинә кәлдикдә Низамнјә көрә бу гејри-мүмкүндүр. Дүнјанын јаранмасы, аллаһын мөв-чудијјәти вә бу гәбилдән олан мәсәләләрә әл чатмаз. Онун дүнјакөрүшүндә мүсәлман, јени платончулуғ, аг-ростик вә материалист бахышлардан ибарәт мүәјјән мә-сәләләр бир-биринә гарышыб чүлғалашыр. Низамини дүнјакөрүшү кечид дөврү хүсусијјәтинә маликдир ки, бу заман көһнә чәмијјәт зәмининдә јени мүтәрәгги чәмијјәт инкишаф едирди.²

НИЗАМИ КӘНЧӘВИНИН ИЧТИМАИ СИЈАСИ КӨРҮШЛӘРИ ҺАГҒЫНДА

Низамини фәлсәфи дуализми илә ичтимаи нәзәриј-јәси арасында чох јахын вә үзви бир әләғә вардыр. Ни-зами ичтимаи һәјатын инкишаф ганунауғуғлуғларынын маһијјәтини, чәмијјәтин дәјишилмәси јолларыны изаһ етмәк мәсәләсиндә шүбһәсиз идеалист иди. Бу чәһәтдән чәмијјәтә бүтүн әвалки бахышлардакы нөгсәң тамамилә Низамнјә дә аиддир. Буңула белә бөјүк гуманист, өз дөврү үчүн чох мүтәрәгги олан ичтимаи фикирләр дә ирәли сүрмүшдүр.

Маркса гәдәрки мүтәрәгги тарихи нәзәријјәләрдә ол-дугу кими, Низамини дә нәзәријјәсиндә ичтимаи һәја-

¹ Бах: А. О. Маковелски. Низамн как философ. Труды институ-та философии, т. II Изд. АН Азәрб. ССР. Баку, 1946, сәһ. 21.

² Бах: Јени орада, сәһ. 26—27.

тын инкишафында мүтэрэгги тәлим вә тәрбијәнин ролуна мүнүм амил кими бахылыр; она кениш јер вериллр.

Низами көстөррди ки, тәлим вә тәрбијә чәмијјәтин инкишафында бөјүк әһәмијјәти олан васитәләрдән бириндир. «Сирләр хәзнәси»ндә Низами ондөрд гит'әнин тәлим тәрбијә вә әхлағ гәјдаларындан бәһс едир. Бу гит'әләрин бәзиләриндә шаир јакшы инсанлары тәрәннүм, пис адамлары исә тәнгид етмәклә, биринчиләрә һүсн-рәғбәт, икинчиләрә исә нифрәт бәсләдијини билдирир. Низами вәтәнпәрвәр, бачарығлы вә әхлағлы инсан тәрбијә етмәји чәмијјәтин әсас вәзифәләриндән бири һесаб едирди. Чүнки чәмијјәтин сәдаәти инсанын камиллијиндән, онун халга дүзкүн мүнәсибәтиндән чох асылыдыр.

«Сәадәт камалла јетиншир баша
Халга һөрмәт елә, әдәблә јаша!»¹

Бөјүк шаирин фикринчә, јакшы тәлим-тәрбијә алмыш адам сағлам вә тәрәггипәрвәр идејалар ирәли сүрмәклә јакуд бу идејалара тәрәфдар олмағла һәјатда јакшы јашамаға адәт едәр, гаршыја чыхан бүтүн чәтинликләрин өһдәсиндән асанлығла кәләр. «Искәндәрнамә»дә шаир мәшһур һөкмдар вә сәркәрдә Македониялы Искәндәрин тәлим-тәрбијә алмасыны ағыллы һөкмдарлар үчүн мүнунә көстәрир.

Низами өз әсәрләриндә чәмијјәт үзвләрини елә тәрбијә етмәјә чағырырды ки, һеч кәс өзүнү башгасындан үстүн тутмасын, һеч кәс һеч кәси алдатмасын; чәмијјәт үзвләри горхмаз, чәсарәтли ишкүзар вә шән олсунар. Онлар бир-биринә зијан вермәдән, әдавәт бәсләмәдән кинсиз-күдурәтсиз оларағ даим сәйми јашасынар. Низами көстәрир ки, көзәл бир һәјат гуруб сәадәтлә јашамағ ән бөјүк хошбәхтликдир.

Низами адамларын јүксәк тәрбијәли, нәчиб сифәтли, нәзакәтли, көзәл, мұлајим хасијјәтли вә хусусән елмли олмасыны көзәл һәјат гурмағ үчүн нәчиб бир шәрт һесаб едирди.

Онун фикринчә јүксәк елм вә мәдәнијјәтин әлдә едилмәсиндә, инадлы әмәклә, јакшы тәлим-тәрбијәнин јерини һеч бир шәј әвәз едә билмәз. Бу мәсәләдән данышаркән Низами Македониялы Искәндәрин, онун мұәллими вә

¹ Низами. «Лејли вә Мәчһун». Азәрбајр, 1942, сәл. 41.

тәрбијәчиси олан Јунаныстанын бөјүк философу Аристотелин тарихи ролуну хусуси илә гижмәтләндирир:

«Тәлим ишләриндә чәкди чох әмәк,
Һикмәтләр өјрәтди она севәрәк.
Шаһанә тәрбијә, һүнәр, нәзакәт,
Ағыла нур верир, үрәјә гүввәт»¹

Бунула да Низами өјрәди ки, һөкмдар тәрбијәли, нәзакәтли, һүнәрли оларса, өлкәни ағыллы бир сурәтдә идәрә едә биләр.

Низаминин тәлим-тәрбијә һағгындакы фикрләринин мұәјјән чәһәтләри «Оғлум Мәһәммәдә нәсиһәт» адлы гит'әсиндә өз әкisini тапмышдыр. Бөјүк мұтәфәккир көстәрир ки, инсан јакшы тәрбијә алыб камал саһиби оларса, һәјатда һәмишә һөрмәтлә гаршыланар. һеч бир шәхс әсилнәсәби илә күвәнмәмәлидир. һәркәһ инсан ушағ вахтында өчдады илә танынса да јаша долдугдан сонра буна өз әмәји, өз ағы, өз әмәли илә наил олмалыдыр:

«Елә ки, бөјүдүн беләдир гәјда,
Атанын адындан сәнә нә фәјда?»²

Низаминин фикринчә һүнәрли, чәсур вә зәкалы олмағ хасијјәтләри һеч дә нәсилдән-нәслә кечмир. Бунлары инсан анчағ өз ирадә вә зәһмәти илә әлдә едир. Шаир дејир ки, сәадәт анчағ камал нәтичәсиндә баша кәлә биләр. Ағыллы инсан исә о вахт хошбәхт олар ки, өз бачарығ вә истәдадыны халгынын хидмәтинә вермиш олсун. Бурадан бир даһа ајдын көрүнүр ки, әдәб вә әхлағын әсасыны халга һөрмәт вә она ләјагәтли хидмәт тәшкил етмәлидир.

Низами өз оғлуна мұрачнәт едәрәк дејир:

«Өз адына ләјиг ишләр көр ки, сән
Ахырда утанма хәчәләтиндән»³

Низами һиләкәрлик вә фитнә илә мәшғул оланлара гаршы һәмишә нифрәт етмишдир. Инсан чалышыб һәјатда вә мәишәтдә һәмишә тәмиз вә намуслу олмалыдыр. Низами «Нә бир һиләкәрлик, нә фитвәкәр ол» дејә ин-

¹ Низами. «Шәрафнамә». Сәл. 8.
² Низами. «Лејли вә Мәчһун». Сәл. 41.
³ Јенә орада.

санлары сәмими жашамаға чағырды. Лакин шаир зүлмү, әдаләтсизлији дә өртбасдыр етмирди.

Низаминин ән јахшы сифәтлериндән бири дә инсанын алчалмасына гаршы чыхмагла адамлары һәмишә мәғрур, часур, зүлмә гаршы барышмаз, залимләрә гаршы рәһмсиз олмаға чағырмагдан ибарәт иди. О бу барәдә јазмышдыр ки, зүлмә дөзмәк өзү ачизлик демәкдир. Бу исә инсанын шәхсијјәтини алчалдыр.

Бунунла да Низами өз һуғуғларыны тәләб етмәк сәһәсиндә инсаны һәмишә мубариз көрмәк истәјирди.

Низами өзүнүн тәлим-тәрбијә һағгындакы фикирләри илә бә'зи гудурмуш һөкмдарлары имкан дахилиндә һәмишә дүзкүн јола дә'вәт етмәјә чалышмышдыр.

Марағлы бурасыдыр ки, о, «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә сүжет илә һеч әлагәси олмајан бир һекајәни нәгл едир. О јазыр ки, гәдим Мәрв шәһәриндә гәзәбли, итбаз бир падшаһ вар имиш. Онуң һағлы вә ја һағсыз ачығы кимдән тутса иди, һәмин адамы һәмишә бағлы сахладығы бәд итләрин габағына атдырармыш. Шаһын бир кәнч досту өзүнүн кәләчәк тәләјини дүшүнәрәк әввәлчәдән итләрә јахынлашыр вә онлары өзүнә өјрәдир. Бир күн гәзәбләнмиш падшаһ өзүнүн кәнч достуну итләрин габағына атдырыр. Итләр ону нәинки парчалајыб јемир, һәтта ону чох мейрибанлыгла гаршылајырлар. Итләрдән вәфа вә мәрһәмәт көрмүш кәнч, онун мәһв едилмәсиндән һәзз алмаға һазырлашмыш падшаһа мүрачнәт едәрәк дејир: «Ит билән һөрмәти ајағладың сән». Бу һадисәни сејр едиб достунун нифрәтини ешидән вә гәфләт јухусундан ајылан падшаһ һағгында: «Әл чәкди итликдән, итпәрәстликдән» демәклә Низами өјрәдир ки, ағыллы адамларын дүзкүн һәрәкәти вә чәсарәтли олмасы гудурмуш һөкмдарлары тәрбијә едәр, һеч олмаса бә'зи алчаг ишләрдән чәкиндрәр.

Низаминин әсәрләринин саф, тәмиз, инсан әхлағы вә тәрбијәси үчүн чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Көркәмли совет алим Бертелсин дедији кими, Низаминин сәчијјәви хүсусијјәти бурасындадыр ки, онун әсәрләриндәки насихәтли сөзләрин сонракы дөврләр үчүн, һәтта мүасир дөвр үчүн дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Низами һөкмдарларын сәрхош, зүлмкар вә әдаләтсиз һәрәкәтләрини реалистчәсинә көстәрмәклә бәрәбәр, өзүнүн јашадығы дөврүн вә кәләчәјин һөкмдарларына халг илә әгилли вә әдаләтли рәфтар етмәји дә өјрәдирди.

Бөјүк шаирин «Сирләр хәзинәси»ндә әдаләти көзләмәк һағгында јаздығы «Шаһа нәсихәт» шә'ри чох диггәтәшәјан тарихи бир сәнәддир. Низами бу мөвзуну өзүнүн јашадығы дөврдән көтүрмәклә бөјүк бир мүәллим кими һөкмдара халг илә нечә рәфтар етмәјин гајдасыны өјрәдир.

Низами шаһлара нәсихәт едәрәк өјрәдирди ки, зүлм илә јох, анчаг әдаләт, билик вә бачарыг илә һәјәтда дүшмәнә галиб кәлмәк олар. О көстәрир ки, инсафлы вә әгилли көрүлән һәр бир иш фајдалы олар. Әдаләтин күчү өлкәни зүлмдән азад едәр. һөкмдар нә гәдәр әдаләтли олса, мәмләкәт абад олар, рәијјәтләр исә шән, раһат вә азад јашајарлар.

Низами бүтүн варлығыны халгын хошбәхтлијинә вә Вәтәнин абадлашмасына һәср етмишдир. О, бир тәрәфдән шаһлары инандырмаға чалышырды ки, онлар рәијјәти—халгы наһаг јерә инчидиб әдаләтсизлијә јол вермәсинләр. Дикәр тәрәфдән исә, залым шаһлары тәнгид вә ифша етмәклә, онлары халгын иттиһамына верирди. Низами көстәрир ки, шаһлар ислаһ олмадыгда, онлары халгын әдаләтли диваны—үсјанлары мәһв етмәлидир. Низами «Сирләр хәзинәси», «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл» әсәрләрини јазаркән халги јахшы вә әдаләтли идәрә едән әгилли шаһ сифәтләрини јаратмагла јашадығы дөврүн шаһларыны тәрбијә етмәјә чалышмышдыр. Ејни заманда халга әдаләтсиз һөкмдарлара гаршы мубаризә апармаг јолларыны өјрәдирди.

Низами «Сирләр хәзинәси»ндә «Нуширван вә бајғушларын сөһбәти» шә'риндә харабалығларда бајғушларын мәскән салмасыны шаһлара көстәрмәклә, онлары өз јарамаз әмәлләриндән, әдаләтсизлик вә зүлмкарлыгдан чәкиндирмәјә, кәләчәкдә халгын вә өлкәнин абадлығынын гајғысына галмаға дә'вәт едирди. Бөјүк шаир ејни заманда һөкмдарын ән јахын сирдашы вә тәдбирчиси олан вәзирләрә вичданлы, халгы севән вә вәтәнпәрвәр олмаг јолуну өјрәтмәклә, онлары, сәрхошлуғла мәшғул олан падшаһлары пис әмәлләрдән чәкиндирмәјә чағырды. Бунунла да Низами рәијјәтин вәзирләринин јахшылашмасында вәзирләрин дә мүһүм ролуну көстәрирди. Низами өз әсәрләриндә көстәрир ки, һәрках падшаһ вичдансызлыг едиб өһдәсинә дүшән дөвләт ишләрини өзбашына бурахарса, онун вәзири өз вичданы вә халг гаршысында мә'сулијјәт дашымалыдыр.

Низаминин «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәси әдаләт-сиз, халгын гаҗысына галмајан һөкмдарлара гаршы ирәли сүрүлән бир иттиһамнамәдир. Низами көстәрир ки, һөкмдар өз ишнини бурахыб ејш-ишрәтлә мәшгул оларса, өлкә башлы-башына галачаг, нәтичәдә исә һәр һансы бир авара дарға әлсиз-ајагсыз гары вә јетимләрә зүлм едәчәкдир, өлкә исә бир тәрәфдән вичдансыз һөкүмәт мә'мурларынын, дикәр тәрәфдән исә оғру вә гулдурлар тәрәфиндән талааныб бәрбад һала дүшәчәкдир.

Сәрхош дарға тәрәфиндән ағыр дәрәчәдә дөјүлүб тәһгир олунмуш гары Султан Сәнчәрин габагына кәләрәк, онун әтәјиндән тутуб дејир:

«Вилајәти сојаркән падаһын адамлары,
Чинајәткар олармы бунда мөкәр бир гары?»¹

Һәјәтындән тәнкә кәлмиш гары падаһ илә үз-үзә дурараг нифрәтлә она дејир:

«Аһ, сәндә нә әдаләт, нә мәрһәмәт көрүрәм
Мән сәндә сонсуз зүлм вә әзијјәт көрүрәм».²

Гары шаһы мезәммәт едәрәк дејир:

«Бир һүнәр дејил алмаг јетимләрин малыны,
Буна мәрдлик демәзләр, дүшүн ишин даһыны».³

Гары зүлмкар һөкмдар Султан Сәнчәри халгын әдаләтли интигамы, үсјаны илә һәдәләјир. Гары Султан Сәнчәри тәгсирләндириб дејир ки, сән азғын олдугун үчүн халгын башына кәлән мүсибәттин бүтүн сәбәби өзүнсән. Гары һиддәтләнирәк Султан Сәнчәрә дејир:

«Чәкил, чарәсизләрин дағымта вар-јохуну,
Бәлкә о гәмлиләрин јемәјәсән охуну».⁴

Бунунла да Низами гарынын дили илә залым һөкмдарлары сәбир қасасы долмуш мәзлумларын гәзәби илә һәдәләјир.

Низами бүтүн варлыгы илә залым вә рәһмсиз шаһлары мезәммәт етмәклә онларын зүлмүндән гуртармаг имканыны халгын өзүндә көрүр.

¹ Н и з а м и. «Сирләр хәзинәси», сәһ. 66.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

⁴ Јенә орада, сәһ. 67.

Халг илә һөкмдарын мүнасибәтини ифадә етмәк чәһәтдән залым падаһын Заһид илә дастаны мараглыдыр. «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндән фәргли олараг һәмин дастанда дәрин фәлсәфә, чох бөјүк ичтимай мезә-мун вардыр.

«Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндә ејш-ишрәтә ујан падаһын чинајәткарчасына өлкәни таламасындан, вәтәндашларын исә дөјүлүб тәһгир олунмасына јол вермәсиндән, позулуш дөвләт нүмајәндәләринин өзбашына-лығындан данышылырса, бу дастанда, әксинә, өзүндән нақуман олан падаһын мәмләкәти часусларла долдуруб һәр чүз'и бир сөз үстүндә адамлара ағыр чәза вермәсиндән данышылыр. Низаминин фикринчә бу падаһларын һәр икиси өз мөвгеләриндән сун-истиһадә едирләр. Бунларын һәр икиси һәјәтдә өзләрини апарә билмәдикләринә көрә тутдуглары мөвгејә лајиг һөкмдарлар дејилдиләр. Буна көрә дә Низами бунларын һәр икисини халгын нүмајәндәләринин иттиһамына вериб тәгсирләндирир. Истәр гары, истәр сә дә Заһид, халга зүлм етдикләринә көрә һөкмдары шидәтти сурәтдә иттиһам едирләр. Һәр ики халг нүмајәндәсинин иттиһамы мә'на вә нәтичә е'тибары илә бир-биринин ејнидир.

«Залым падаһын Заһид илә дастанында» Заһид падаһы белә тәгсирләндирир:

«Сәнин етдикләриндән ган ағлар гоча, чаван,
Ирадәндән ичкдикир шәһәр, кәнд, бүтүн һәр јан».¹

Беләликлә, Заһид падаһын јарамаз әмәлләрини онун үзүнә чырпыр. О дејир ки, мән күзкү кими гаршында дурмушам. Күзкүдә көрдүјүн исә сәнин өз ејбәчәр әмәлләриндир. Бунлар сәнин хошуна кәлмирсә, онда күзкүнүн нә нөгсаны ола биләр.²

Низаминин ејни бир мә'на верән бу һәр ики ше'риндә өз мүсбәт гәһрәманларынын бирини гадын, бирини исә киши вермәси мараглыдыр. Бөјүк мүтәфәккир зүлмкар падаһлара гаршы мүбаризәдә һәр ики чинсин ејни дәрәчәдә иштирак етмәсини мүмкүн вә вачиб һесаб едирди.

Әсәрин бир јериндә гары Султан Сәнчәрә нәсиһәт едәрәк дејир: «Һәр заман рәијјәтин диләјинә гулаг ас». әкс тәгдирдә онлар бирләшиб сәни мәһв едәрләр. Гары

¹ Н и з а м и. «Сирләр хәзинәси», сәһ. 115.

² Јенә орада.

Султан Сәнчәри нә гәдәр мазәммәт едирсә һөкмдар буна һеч бир әләмијјәт вермир. Она көрә дә Султан Сәнчәр мәғлубијјәтә дүчар олур. Буна ишарә олараг Низами дејир:

«Хорасаны аладан сонра о Султан Сәнчәр
Бу сөзү асан биллиб чәкли чох бөјүк зәрәр».¹

Такин дүңја көрмүш гоча Заһидин сөзүнә гулаг асан падшаһ өз һәрәкәтләринә тәнгиди јанашараг дәвләти идарә етмәк ишләрини јенидән әдаләтли принцип әсасында гура биллр.

«Әл чәкиб залымлыгдан о бир адил шаһ олду
Рәијјәтини севиб, дәрдиндән акаһ олду».²

демәклә, Низами сүбут едир ки, горхмазлыг вә ја чәсур-луг, нөгсаны үзә демәк һәгигәтин үстүнү ачыб әдаләтин тәнтәнәсинә наил олмаг демәкдир. Әсәрдә әдаләтин тән-тәнәси нәтичәсиндә һөкмдар өз сәһвини баша дүшүр. Гоча исә өз мүсбәт әмәли нәтичәсиндә чәзаланмаг әвәзинә падшаһдан мүкафат алыр. Шаһ да чиркин әмәлләриндән әл чәкәрәк өз рәијјәтләри илә әдаләтли рәфтар едир.

Низами өз әсәрләриндә әдаләти тәрәннүм етмәклә бәрәбәр дәвләт рәһбәрлији мәсәләләринә, онун дахили вә харичи сијасәтинин дүзкүн олмасына чидди фикир вермишдир. Низами «Једди көзәл» поемасында бөјүк мү-тәфәккир, көркәмли бир ичтимаи хадим кими дәвләтнин дахили вә харичи сијасәтинин дүзкүн изаһыны вермәклә сарај интригаларыны вә онларын ачы нәтичәләрини дә ајдын бир сурәтдә ачыб көстәрмишдир. Бу чәһәтдән «Ха-ганын Бәһрам үзәринә гошуң чәкмәси вә Бәһрамың өз гошунундакы гарышыглыгдан хәбәр тутмасы» гит'әси характерикдир.³

Вәзир һакимијјәти әлә кечирмәк мәгсәди илә биринчи нөвбәдә хәзинәннин бошалмасы вә ордунун позулуб да-ғылмасы үчүн бүтүн әлиндән кәлән һәр чүр һијләкәр-лијә әл атыр.

Низами хәзинә вә ордунун вәзијјәтини изаһ едәрәк јазыр:

«Пәнаһ бир ордуда, бир хәзинәдәдир,
Булар да олмаса, ад, зәфәр нәдир?
Билинчә Бәһрам ки, хәзинә бошалмыш,
Нә дава сүрсәти, нә орду галмыш».⁴

Падшаһ көзәлләрин нөвазишләри илә әјләниб кеф чәкдији заман вәзир дә әлиндән кәлдији гәдәр халга зүлм едир. Дүңја малындан көзү дојмајан вәзир халгы сојуб өз хәзинәсини долдурур. Вәзир бунларла да кифа-јәтләnmәјиб, бөјүк бир һијләкәрликлә падшаһын наибни алдадыб јолдан чыхарыр, онун васитәси илә өзүнүн хәјанәткар әмәлләрини һәјата кечирир.

«Шаһын наибни һәр јерә чатды,
Гызылла, шүбһәјлә јаман алдатды».¹

Вәзир мүәјјән вәзифәли адамлары мүхтәлиф јоллар-ла өз әтрафына топладыгдан сонра, өлкә дахилиндә ач-лыг вә гәһәтлик әмәлә кәтирир, нәтичәдә исә хәзинәни бошалдыб, өлкәни мүфлис етмәк үчүн онун кәлир мән-бәләрини сон дәрәчә зәифләтмәјә вә бунунла да дәвлә-тин мүстәгиллијини мәнв етмәјә чәһд едир. О, халга зүлм етмәк вә өлкәни бәрбад вәзијјәтә салмаг үчүн өз һәмфи-кирлиләринә мәсләһәт едәрәк дејир:

«Торпагдан јаранан һәр гаһмаз, алчаг,
Исан сурәтиндә һејвандыр анчаг.

Рәијјәтин малы һовуз сујудур,
Бир јердә галынча јаман гоһујур.

Елә ки, рәијјәт зәиф, хар олар,
Сәлтәнәт јериндә бәргәрар олар».²

Бунунла да вәзир рәијјәти әлсиз-ајагсыз һејван һесаб етмәклә онларын вар-јохларынын талан олунмасы үчүн сәрәнчам верир. О, һәјасызчасына алдадыб өз торуна салдыгы најибә мүрачнәт едәрәк дејир: Биз падшаһын адындан елә сијасәт апарыб халга зүлм етмәлијик ки, һамы кишиләр гачыб киәләнсинләр.

«Кеф едиб күвәнир бизә тачидар,
Сәндә јалын гылынч, мәндә гәләм вар,
Сәндән гәһр ејләмәк, мәнәнсә тәдбир,
Кими тут сөјләсәм, ону ет әсир,
Варлыдан сәрвәт ал, гој галсын чылгап
Јохсула ганыјла чәзә вер анчаг».³

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 256.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

¹ Низами. «Сирләр хәзинәси» сәһ. 67.

² Јенә орада, сәһ. 116.

³ Низами. «Једди көзәл» Азәрбајран, 1911, сәһ. 254.

⁴ Јенә орада сәһ. 255.

Бундан тамамилә ајдын олур ки, «әдаләтли» Бәһрамын әәиф чәһәтләриндән истифадә едән вәзирин мәгсәди сүн'и сурәтдә өлкәни чыхылмаз вәзијјәтә салмаг, минләрлә адамлары мәһв етмәклә һакимијјәт башына кәлмәкдир.

Халгы талајыб өз хәзинәсини долдуран вәзирин көзү дүнја малындан дојмур. О, бүтүн пис әмәлләри илә бирликдә чинајәтин ән чиркин бир нөвү сајылан рүшвәтхорлуғ кимн алчаг бир һәрәкәт етмәкдән дә утаныб чәкинмир.

Низами рүшвәтхорлуғу ән алчаг бир һәрәкәт һесаб етмәклә, бу иш илә мәшғул оланларын намуһсуз, алчаг вә сатгын адамлар олмасыны көстәрәрәк јазыр:

«Елләр һәсрәт галды дәвләтә, вара,
Расту-Рөвшән алды рүшвәт ашкара».¹

Низами бунлары јазмагла чәмијјәтин позулмасында, әһалинин вәзијјәтинин кетдикчә ағырлашмасында, өлкәдә асајышын позулмасында, өзбашыналығын кетдикчә артмасында рүшвәтхорлуғу ичтимаијјәт үчүн ән тәһлүкәли әмәл һесаб едир, рүшвәт алан вә рүшвәт верән адамлары ән алчаг вә шәрәфһез шәхс һесаб етмәклә онлара өз нифрәтини билдирир.

Низаминин фикирләриндән ајдын олур ки, рүшвәтлә иш көрүлән һәр һансы бир дәвләт гурулушунда ганун һеч вахт әдаләтлә һәјата кечә билмәз. Низамијә көрә рүшвәтлә әдаләт бир-биринин дүшмәнидир. Рүшвәтхорлара көрә исә әксинә, рүшвәтдән кәлән кәлирлә куја өз дәвләтинин кәлирини артырыр. Бу исә өлкәдә сүн'и сурәтдә чинајәткарлығы артырыр. Бир чох һалларда сүн'и басгынлар тәшкил етдириб, гәтл вә гарәтләр олмасына имкан јарадыр. Вәзир өзүнүн төрәтдији бу чинајәтләри әввәлчәдән нәзәрдә тутулмуш вә һеч шәјдән хәбәри олмајан мүәјјән адамларын үстүнә атыр. Вәзир бундан сонра һәмин адамлардан рүшвәт тәләб едир. Шәр вәситәси илә «мәс'улијјәтә» чәлб едилмиш шәхс рүшвәт вермәкдән бојун гачырдыгда вәзир онун әмлақына ган баһасы ады илә саһиб олурду.

«Чанындан әһали безинчә безди,
Баш алыб авара дағларда кәзди.
Әкинни, өкүзүн көкү газылды,
Кәлир ган баһасы дејә јазылды».¹

Рәијјәтин белә ағыр вә чыхылмаз вәзијјәтә дүшмәси өлкәнин «башдан-баша виранә» галмасына сәбәб олур. Белә бир вахтда падшаһ хәбәр тутур ки, дүшмән бөјүк бир орду илә һүчума кечмишидир.

«Дава тәдарүкү көрмәлијди шаһ,
Бахды нә гошул вар, нә хәзнә, ејнаһ».²

Һөкмдар үзүнү позулмуш вә горхаг сарај адамларына тутараг өлкәнин белә фәлакәт гаршысында галмасыны сәбәбини сорушур, лакин һеч ким вәзирин горхусундан она дүзкүн чаваб вермир.

Бәһрамын «...билмәлијәм мән мәмләкәтим нә үчүн харабалыға дөнмүшдүр?» суалына һәрәси бир чүр бәһанә кәтирмәклә нәһајәт белә чаваб верирләр ки, торпаг өз мүнбитлијини итирдији үчүн дәвләт хәзинәсинин кәлири азалмышдыр. Сарај адамларынын бу чаваблары падшаһы «гане етмәјир». Бөјүк мүтәфәккир өлкәдә ачылығын, позғунлуғун, өзбашыналығын, гәтл вә гарәтнин әсил сәбәбләрини ачыб көстәрмәклә, һөкмдарлары баша салыр ки, һәркәһ онлар мәмләкәти абад едиб өз халгыны хошбәхт етмәк истәјирсә икнүзлү, һижләкәр, интригант, вәзифәпәрәст, рүшвәтхор, нәһајәт јаланчы сарај адамларынын мәсләһәт вә көмәјинә бел бағламасынлар. Јахшы олар ки, дәвләт ишләриндә мүвәффәгијјәт әлдә етмәк үчүн зәһмәткешләрин мәсләһәтинә гулағ аһсынлар вә јери кәләндә онларың бачарыглы нүмәјәндәләриндән дәвләт вәзифәләриндә истифадә етсинләр.

Низами белә гәрара кәлир ки, намуһсу, гејрәтли вә вичданлы адамлар өлкәнин гајғысына галмагла ону һәр шәјдән әзиз тутуб мүдафиә едә биләр. Әсәрдә Бәһрам сарај адамларындан һеч бир көмәклик көрмәдијинә көрә чарә ахтармаг үчүн хәјала далыр.

Низами Бәһрамын чыхылмаз вәзијјәтинин тәсвир едәрәк јазыр:

«Ишини саһманә сала билмәди,
Нәтичәһиз галды гејрәти, чәһиди».³

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 257.

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 257.

² Јенә орада.

³ Јенә орада. сәһ. 258.

Шаир буну демәклә һәлә имканын түкәнмәмәсини вә чыхыш јолларынын тамамилә багланмадығыны көстәрир. Низами гејд едир ки, һөкмдар дара дүшдүјү вахтларда өзүнү итирмәмәли, Вәтәни мүдафиә етмәк үчүн халгын түкәнмәз гүввәсиндән вә онун садә, ағыллы адамларынын мәсләһәтләриндән истифадә етмәлидир. Мәһз буна көрә Бәһрамын гоча чобанын евинә кетмәси һеч дә тәсәдүфи дејилдир. О, бир һөкмдар кими зәһмәткеш халгын көмәјиндән истифадә етмәклә чәтинликдән чыха билир.

Низаминин бүтүн әсәрләриндә зәһмәткешләр ағыллы, чәсарәтли, әдаләт тәрәфдары олмагла онларын әмәји сәјәсиндә јашајан дөвләтлиләрдән зәка е'тибары илә даһа јүксәк мөвге тутурлар. Онлар бир гајда олараг мүсбәт хасијјәтә маликдирләр. Низами ади зәһмәткеш халгын нүмајәндәләрини о гәдәр күчлү вә дәрракәли тәсвир едир ки, ән мө'тәбәр һөкмдарларын иши чәтинә дүшәндә белә зәһмәткеш халгын габагчыл адамларындан мәсләһәт алмаға мәчбур олурлар.

Бунунла да Низами өзүнә гәдәр олан бүтүн сахта нәзәријјәләри алт-үст едәрәк көстәрирди ки, зәһмәткешләр истәр дөвләт ишләринин идарә олунмасыны билмәкдә, истәрсә диқәр саһәләрдә задәканлардан даһа мүдриқдирләр. Бәһрам вә гоча чобан әһвалаты вә Искәндәрин зүлмәтдән кери гајытмасы үчүн 90 јашлы гочанын она дүзкүн мәсләһәт вермәси көстәрир ки, һөкмдарлар ән чәтин һәјати мәсәләләрдә белә дүнја көрмүш гочаларын мәсләһәтинә гулаг асмалыдырлар.¹

Једди көзәллә ејш-ишрәтлә мөшғул олан Бәһрам шаһын вәзијјәтиндән истифадә едән хаин вәзир Растү-Рөвшән өлкәнин дүшкүнләшмәсинә вә дөвләтин сон дәрәчә зифләмәсинә сәбәб олур. Өлкәни бәрбад вәзијјәтдә, дөвләти учурум гаршысында көрән падшаһ гәм-гүссәсини дағымтаг үчүн өзү тәк ат илә сәјаһәтә чыхыр. Чәлдә өз итини асмыш гоча чобана раст кәлир. Бу мәнзәрәдән тәәччүбләнмиш падшаһын ити нә үчүн асмысан суалына чобан чаваб верәрәк дејир:

¹ Дүнја көрмүш гоча бөјүк һөкмдара мәсләһәт көрүр ки, зүлмәтдән гајыдаркән јолу азмамаг үчүн сағлам бир атын јешнчә доғулуш баласынын башыны кәсдирсин вә дајчанын чәмдәјини басдырмасын, һәнин јердә ачыг гојсун, падшаһ кери гајыдаркән мајјаны габагча бурахсын. О, дүз баласынын кәсидији јерә кәләчәклир. Бунунла да Искәнләр зүлмәтдән ишига чыха биләчәклир.

«Ит ујуб шәһвәтин бу әмәлине,
Вермишди сүрүнү гурдун өлине.

Бу ишин үстүндә асыб ағачдан,
Дедим ки, ачмарам вермәјинчә чан».¹

Чобан ити падшаһа көстәрәрәк дејир:

«Күнаһкарла белә рафтар етмәсән,
Кимсә демәз сәнә: «афрорин, әһсән».²

Итин хәјанәтини чобандан өјрәнән Бәһрам шаһ һәм өз вәзир Растү-Рөвшән, һәм дә она тапшырдығы мәмләкәт, гошун вә хәзинә һаггында дүшүнмәјә мәчбур олур. Бунунла да падшаһ адамларыны јанына чағырыр вә онларла бирликдә өлкәни фәләкәтдән гуртармаг һаггында тәдбирләр төкәрәк гәрарлар гәбул едир. Халга зүлм едән вә анчаг өз мәнфәәтини күдән хаин вәзир халгын көзү гаршысында чәзаландырыр.

Низами өзүнүн әввәлки әсәрләриндә феодализмн пәрәкәндәлик дөврүнә аид олан кичик феодал дөвләтләрини тәсвир етмәклә һәмин дөврлә мүтләғијјәт башчысы падшаһлардан, султанлардан бәһс едир, бунунла да онлары халг илә әдаләтли рафтар етмәјә чағырырды.

Дөвләт ишләриндә падшаһларын мәсләһәтчиси вә мүһүм инзибати ишләрә башчылыг едән вәзир һөкмдардан сонра биринчи јери тутурду. Бә'зи вәзирләр һөкмдарлыг иддиасына дүшүб хәјанәт ишләтдикләри үчүн дөвләт ишләри позулур, нәтичәдә исә өлкә харабазарлыға чеврилирди.

Буна көрә дә Низами дөвләт ишләрини дүзкүн вә әдаләтли идарә етмәкдә хејирхаһ адамларын мәсләһәтләринә бөјүк гијмәт верәрәк јазырды ки, көзәл мәсләһәт гылынчдан даһа кәскиндир.

Низами өзүнүн «Бәһрам шаһ вә гоча чобан» гитәсиндә феодализмн орта инкишаф мәрһәләсинә аид олан силки нүмајәндәли монархија дөвләт формасы идејасыны ирәли сүрүр. Јә'ни о, мүһүм дөвләт ишләринин һәлл едилмәсиндә халг нүмајәндәләринин иштиракына мүһүм бир мәсәлә кими бахырды.

Бәһрам шаһ өлкәдә олан вәзијјәтин сәбәбини ајдынлашдырмаг, вә хаин вәзир чәзаландырмаг үчүн өлкәнин

¹ Низами. «Једди көзәллә», сәһ. 261.

² Јенә орада.

адлы-санлы адамларыны сараја дэ'вэт едир. Чинајэткары чезаландырмаг вэ дэвлэт ишларини јенидэн гурмаг үчүн онлара мәсләһәтләр верир. Бу барәдә Низами јазыр:

«Отурду өлкәнин мәшһур әрләри,
Сүрүлду јохуша әдаләт нәри».¹

Низами, әдаләт нәри демәклә, бизчә силки нүмајән-дәләрин вә өлкәнин адлы адамларынын көмәји вә мәсләһәти илә өлкәдә һөкм сүрән өзбашыналыға, ганунсузлуға вә һагсызлыға гаршы әдаләтин ирәли сүрүлмәсина ишарә едирди. Беләликлә, Низами көстәрирди ки, падшаһлар һәр һансы бир мүнүм иш көрәндә хәлг нүмајәндәләринин мәсләһәтинә фикир вермәлидирләр.

Низами һөкмдарлары баша салырды ки, сизин әтрафыныздакы ә'јанлар јарамаз, тәлхәк вә тәнбәлләрдән ибарәтдир. О көстәрирди ки, бу горхаг вә тәнбәл адамлар өз ата-бабаларынын ад вә нүфузуна архаланырлар. Халгын хејри вә дэвләт ишләринин јахшылашмасы үчүн ә'јанлар һеч бир иш көрмүрләр.

Низами Бәһрамын симасында мүәјјән мә'нада әдаләтли падшаһ сурәти јаратмагла дөврүнүн вә сонрақы заманларын һөкмдарларына да бу чүр һәрәкәт етмәји өјрәдирди. Бәһрамын идарә етдији өлкәдә гураглыг үз вердијиндән мәһсул олмамыш, өлкәдә чох бөјүк ачлыг баш вермишдир. Бәһрам нәянки һөкүмәт анбарларында олан тахылын һесабына, һабелә дэвләтин хәзинәсиндә олан гызыл вә күмүшүн һесабына харичи өлкәләрдән тахыл дашыјыб кәтирмәклә әһалини ачындан өлмәја гојмур.

«Сәхавәтли шаһын дән анбарындан,
Бол бугда апарды һәр кәлән инсан.
Шаһын карванлары јад өлкәләрдән,
Дашыјыб кәтирди тәзә-тәзә дән.
Хәзинәни пуллары дөнмүшдү суја
Бәһрам шаһ галырды гејдә, гајғија».²

Бәһрамын бу мүсбәт чәһәтләринә бахмајараг Низами ону һеч дә идеал һөкмдар мөвгејинә галдырмыр. Бәһрамдә әдаләтчилик өзү дә бир чох һалларда ардычыл олмалыгы үчүн формал характер дашыјыр. Низаминин фикринчә Бәһрам ирадә е'тибары илә мөһкәм олмалығына

көрә дә о, ардычыл олараг әдаләтли принцип јүрүдә билмир. О чох вахт ејш-ишрәт вә ов әјләнчәси илә мәшгул олдуғу үчүн халгы вә дэвләти идарә етмә ишләрини унудур. Дэвләт ишләри башлы-башына галдығындан бу, өлкәдә зүлмүн артмасына сәбәб олур.

Низами һөкмдарлара дэвләт ишләрини јахшылашдырмаг үчүн даим халг илә сых әлағә сахламағы мәсләһәт көрүрдү.

Чобан илә етдији сөһбәтдән ибрәт алан Бәһрам бөјүк дэвләти чинајәтләри чох асанлыгла ача билир.

«Чобанын сөзүндә вар иди һикмәт,
Бу ариф гочадан шаһ алды ибрәт.

Деди ки: Бу ишә олмушам һејран,
Шаһлыгы өјрәтди мәнә бир чобан.
Бу һекајә мәним һекајәтимдир,
Мән чобанам, сүрү рәијәтимдир».¹

«Једди көзәл» поемасында ирәли сүрүлән мүнүм мәсәләләрдән бири дә вәзир Растү-Рөвшәнин ганунсуз олараг күлли мигдарда адамлары һәбсә алмасыдыр.

Растү-Рөвшәнин хәјанәтинин үстү ачылдыгдан сонра Бәһрам һәбсханаларын гапыларыны ачыб дуस्ताглары бурахыр, дуस्ताгларын сајы чох олдуғундан бунларын һамысынын шикајәтини гулаг асмаг мүмкүн олмур. Бунлардан анчаг 7 нәфәрини ајырыр вә онларын шикајәтини билаваситә өзү динләјир. Бу барәдә Низами јазыр:

«Дустагдан гуртаран чумду, јөнәлди,
Шаһын һүзуруна ахышды, кәлди.
Шаһ једди нәфәри ајырды дәрһал,
Етди дәрләрәни онлардан суал».²

Әмәлләриндә һеч бир чинајәт олмајан бу дуस्ताглар мүхтәлиф пешәләрдән олан адамлар иди. Вәзир бунлары ја тамаһ мәгсәди илә, ја да халгы инчидиб наразы салмагла онлары дэвләтин әлејһинә галдырмаг мәгсәди илә етмишдир. Једди мәһбусун шикајәтиндә Низами феодал үсүл-идарәсинә хас олан зүлмүн дәһшәтли бир сәһнәсини вермишдир.

Бәһрам, вәзирин бүтүн хәјанәтләринин үстүнү ачыр вә өлкәдә баш верән һагсызлыглары ајдынлашдырыр.

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 274

² Јенә орада, сәһ. 80.

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 261.

² Јенә орада, сәһ. 264.

Нәһажәт Растү-Рөвшәнни хәҗанәтләрини һаһаг јерә һәбс олуһан дуһаглардан таһамилә өјрәндикдән сонра ону халгын көзү гаршыһында чәзаландырыр. Низами һәмчинин гејд едир ки, бә'зи мүһүм мәсәләләр илә әләғәдәр олараг адамлары һөкмдар өзү динләмәлиндир. Бунуһла да һөкмдар һәһбсә алынмыш адаһын әмәлиндә чинајәт иһинин олуб-олһамасыны мүәјјән едир, ејни заманда дәвләт тәһкилатларынын һә дәрәчәдә дүзкүн иһләмәһини дә һәзәрдән кеһирмиһ олур. Низамијә көрә һөкмдар хүсүсән дәвләтин вәзифәли адаһларынын һә дәрәчәдә әдаләтли һәрәкәт едиб-етмәмәләрини биләваситә јохлаһамалыдыр.

Низамијә көрә чинајәт сүбуһа јетдикдә мүгәһсир өз чинајәтинин дәрәчәһиндән аһылы олараг чәзаланһалыдыр. Беләликлә, чинајәткара верилән чәзаја әдаләтли интигам кими баһан Низами чһинин чәзаланһасыны вачиб бир иһ кими гејмәтләндирир. Бәһрам, вәзирин хәҗанәтләрини сүбуһ етдикдән сонра дејир:

«Хәҗанәткар олар елләр бәдһаһы,
Писләрин һисидир һәр сәрәнчһаһы.
Зүлм еләјиб әкәр шуһ галдырса бил,
Көндәрәр мәзһара ону һәр аһил».¹

Низами залымлары һағһыһыг вә зүлмүнә гаршы әдаләтин һәһажәт галиб кәлмәһинә вә тәнтәнәһинә иһаһырды. Онун фикринчә әдаләт өз күчүнү зәһмәткеш халгдан алдығы үчүн, о, һәмишә зүлмә вә һағһыһыглара галиб кәлир вә һаһаг көрүлән иһләрә алт-үст едиб дағыдыр, бунун нәтичәһиндә иһә зүлм вә залымлары тәрәтдикләри башга шәр әмәлләр арадан галхыр. Бунлары һәтичәһиндә иһә халг көзәл вә фираван һәјәт кеһирәр. Низами әдаләти сон дәрәчә күчлү, зүлмү иһә сон нәтичәдә мәнһ олачһаг бир шеј кими тәһвир едәрәк јазыр:

«Саһһа ки, дајагы јох әдаләтин,
Јер, көј гуллуғунда дурмушдур мәһин.
Ким сәлса дунјада зүлмүн бағыһы,
Демәли бағлар өз әл-ајағһыһы».²

Бөјүк шаһр бурада «ким өзкәһи үчүн гују га зарса, аһырда өзү дүшәр» мәһһур халг мисалына јахын

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 274.

² Јеһә орада, сәһ. 274, 275.

бир фикир иһләдәрәк, залымларә әдаләтһисликидән чәһинмәји бир даһа баша салмышдыр. Әкс тәғдирдә Низаминин дејији кими әдаләт һә гәдәр иһчәлсә дә, о һеч бир вахт итмәјәчәк; аһыр бир күн залымлары адил бир һөкмдарын диваны гаршыһында һесабат вермәјә мәчбур едәчәкдир.

Низаминин фикринчә јүксәк рүтбәли адаһ вәзифә чинајәтинә көрә иттиһаһ едиләрсә, о, мүтләг вәзифәдән кәһар едилмәли, иһтиһаһијәт илә әләғәһи кәһилмәлиндир. Әкс һалда о, чинајәтин ачылһасына мәнчилик тәрәдә биләр. Буһа мисал олараг Низами Бәһраһын өз вәзирин, Растү-Рөвшәнә олан мүһасибәтини һөкмдарларә бир мүһүнә кими көстәрир вә кәләчәкдә чинајәткар вәзирләрә белә рәфтар етмәји мәсләһәт көрүр. Бәһрам шаһ чобһын јанындан шәһәрә гајытдыгдан сонра мәнһбуһларын сијаһылары илә таныһ олур. Низами јазыр:

«Баһлы вәрәгәјә бирбәбир өзү,
Гаралды һәмә төк ајдын күндүзү,
Бир дунја заваллы көрдү јаралы,
Јазылмыш һаһыһын бирбәбир һалы».¹

Растү-Рөвшән һәһһә садәчә олараг рәһијәтләри һаһаг јерә һәбс етирирди, ејни заманда чох бөјүк һијләкәрликлә икиүзлүлүк едирди. О, падшаһын јанында һәддиндән артыг јалтағлыг етмәклә, она јалан мәлүһат верирди. Мәнһбуһларә, онларын адаһларына, халга јалан сатараг өзүнүн етдији чинајәтләрин сәбәбкарынын падшаһ олдуғуну көстәрирди. Бәһрам мәнһбуһларын иһләрини јохларкән белә бир мәнһзәрәјә раст кәлир:

«Көрдү һәр вәрәгдә белә јазы вәр:
Падшаһ өлүм кәһәр, вәзир бағыһлар».²

Белә бир хәҗанәтдән сонра вәзир һеч вәһһлә өзүнә бәраәт газандыра билмәзди. Бу јазылы сәнәдләр вәзирин чинајәтинин ајдынлашдырылһасы үчүн әһ мүһүм сүбуһ иди. Вәзирин бу сахта гәрарларынын һәзәрдән кеһирдикдән сонра Бәһраһын гәзәби даһа да артыр.

Низами вәзирин белә ханн әмәлләһини көстәрмәклә һөкмдарлары ајыг олһаға, онлары ејһ-иһрәтдән әл чәкиб халг вә вәтән гајғыһына галһаға чағырырды. Низами һәбелә өјрәдирди ки, һөкмдар вәзирә вә диһәр башга

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 262.

² Јеһә орада.

вәзифәли шәхсләрә инанмагла јанашы һәр һансы васитә илә олурса-олсун онлары јохламалы, лазым кәләрсә мүһүм имтаһандан кечирмәлидир.

«Једди көзәл» поемасының ән сәһнјјәви чәһәтләриндән бири дә һакимияјјәти зәһмәткешләрә тапшырмағ олармы?—мәсәләсидир.

Низами јарадычылығында һакимияјјәти идарә етмәк ишләрини зәһмәткешләрин нүмајәндәсинә вермәк мәсәләси һәлә «Хосров вә Ширин» әсәриндә ирәли сүрүлмүшдүр. Ширин ешиг севдасына дүшдүкдә падшаһлығы, дәвләт ишләрини јахшы бачаран өзүнүн бир гулуна тапшырмышды. Демәк бу фикир Низами тәрәфиндән тәсадүфи оларағ ирәли сүрүлмәмишдир. Низами һәммин фикрә өзүнүн «Једди көзәл» поемасында јенидән гајытмагла ону хејли инкишаф етдирмишдир.

Бәһрам чобанын вердији ибрәт дәрсләрини һеч бир вахт унутмур. Һәр һансы бир мүһүм дәвләт ишнини көрдүкдә чобан вә ит әһвалатыны јадына салыр, ајығ вә әдаләтли һәрәкәт етмәјә чалышыр. Нәһајәт Бәһрам, вәзири ифша едиб чәзаландырдығдан сонра өлкәдә асајјиши бәрпа етмиш олур. Һөкмдар газандығы бу мавәф-фәгијјәтләр үчүн чобаны үрәкдән алгышлајарағ она гахт-тачы вермәклә мұкафатландырыр. Бунунла да Низами садә адамларын дәвләт ишләринә чәлб едил-мәсини һөкмдарлара мәсләһәт көрәрәк јазыр:

«Бәһрам әдаләтдә алды јахшы ад.
Етди гурдла ити, чобаны тез јад,
Дә вәтлә тахтү-тач верди чобана,
Сәадәт, асајиш бәхш етди она».¹

Марағлы бурасыдыр ки, Бәһрам чобана тахт-тач вер-рәндән сонра Низами бир даһа онун дәвләт ишләри илә нечә мәшғул олмасындан бәһс етмир. Бәһрам, вәзири е'дам етдирдикдән сонра Чин Хағаны Бәһрамда олан чәсарәт вә һүнәри көрүр вә ондан үзр истәмәјә мәчбур олур. Чин Хағаны вәзирини ону аллатмасы барәдә Бәһрамдан үзр истәјәрәк дејир:

«Мәктублар көндәриб чағырды бизи
Тутду јағлы сәзә үрәјимизи.
О, һилә ишләтди, агламадым мән».²

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 275

² Јенә орада.

Низами өјрәдир ки, һәркаһ һөкмдар өлкә дахилиндә дүзкүн вә әдаләтли сиясәт апарса, дәвләт ишләрини јахшы гура билсә, алчағ вә тамаһкар адамлары вахтын-да дәвләт ишләриндән кәнар едиб чәзаландырса, о һәми-ки өлкәни дахили әмин-аманлығыны, ејни заманда өз өлкәсини тәһлүкәсизлијини дә тә'мин едә биләр. Бәһрам тәрәфиндән вәзирини чәзаландырылмасыны вә өлкәдә аса-јышыны бәрпа едилмәсини ешидиб өјрәнән Хаған гошун-ларыны кери чәкир, үзр истәјир, бунунла да мұһарибә тәһлүкәси арадан галхыр. Мәсәлә сүлһ јолу илә һәлә едилир.

Низами Бәһрам Курун ахырынчы сөзләрини изаһ едәрәк јазыр:

«Деди:—өлдүрүлдү, олсун шүкүрләр!
Сонра ишләрини тутду мө'тәбәр.
Әдлин һејкәлини Бәһрам ки, көрдү.
Ағдан вә гарадан ибрәт көтүрдү.
Падшаһ әдаләти сүзәндән бәри
Гурбан верди она һәфт-пејкәри.
Баһға хәјаллары газды көкүндән,
Верди әдаләтә көңүл, олду инән»¹

Низами өзүнүн дәвләт һағгындакы фикирләриндә са-дә—силки-феодал дәвләт формасы илә кифәјәтләнмиш, алимләр мәчлисини мәсләһәти илә идарә олуна даһа мұкәммәл идеал монархија дәвләт гурулушу нәзәријјә-сини ирәли сүрмүшдүр.

Низами феодал дәвләтинин инкишафы һағгында һәлә XII әсрдә хејли оријинал фикирләр ирәли сүрмүшдүр. О, феодал дәвләт гурулушу идејасыны инкишаф етдириб ән јүксәк вә хејли бөјүк идеал феодал дәвләт формасы идејасына гәдәр јүксәлә билмишдир.

Низами өзүнүн идеал монархија һағгында олан тә'ли-мини Македониялы Искәндәрин ады илә әлағәдар шәрһ етмәклә феодал дәврү үчүн фәјдалы олан чох мүһүм идејалар ирәли сүрмүшдүр. Бөјүк мұтәфәккир өз әсәрин-дә Искәндәри әдаләтли, мүдрик вә чәсур тарихи бир шәхсияјјәт кими тәсвир етмәклә инсана анд олаң ән көзәл хүсусияјјәтләри онун симасында чәмләшдирмишдир.

Искәндәри көркәмли мұтәфәккир, философ, чәсур вә гәһрәмән бир һөкмдар кими көстәрән Низами әдаләтин асасыны дәрин фәлсафи билнјә малик, чәсарәтли адам-

¹ Низами. «Једди көзәл», сәһ. 276.

ларын симасында ахтарып. Буна көрө дө Низами көстөрү ки, јахшы «... тәрбијә, һүнәр, нәзакәт ағыла нур вәрир, үрәјә гүввәт».

Бөјүк шаир өз фикрини изаһ едәрәк көстөрүр ки, адил вә вәтәнпәрвәр һөкмдар, һәр шејдән әввәл, инсан һәјатынын хошбәхтлији, өлкәнин боллуғу вә абадлығы үчүн фајдалы олан елмин инкишафына чалышмалыдыр. Низаминин фикринчә идеал һөкмдар дәрин елм вә билијә малик олмагла, елмин ирәли сүрдүјү һәр һансы бир чәтин суала чаваб вермәји дә бачармалыдыр. Мәсәлән, Искәндәрин һинд алими илә мүсаһибәси вә Јунаныстанда антик дөврүн 7 бөјүк мүдрик философлары илә апардығы елми сөһбәт, һәмнин сөһбәтләрдә һөкмдарын жүксәк мөвгә тутмасы Низаминин тәләб етдији идеал дөвләт башчысыны характеризә едән чәһәтләрдир.

Низами «Игбалнамә»дә идеал һөкмдарын мә'нәви сипаһла гәләбә чалмасыны онун дүнјаны анчаг гылынч күчүнә табе етмәсиндән үстүн сајыр. Буна көрә дө Низами белә чәтин бир вәзифәни һәјата кечирмәк үчүн һөкмдара өзүндән әввәлки көркәмли философларын нәзәријәләрини дәриндән өјрәнмәји вә дүнја халгларынын дилләрини билмәк кими мүнһүм ишләри мәсләһәт көрүр. Бунула да Низами һеч бир халгын ана дилинин үстүн вә ја алчаг тутулмасына имкан вермир.

Низаминин фикринчә һөкмдарын ихтијарында олан бүтүн һәрби гүввә вә башга дөвләт тәшкилатлары халгы мәһкум вә гарәт етмәк үчүн дејил, әксинә, онун һүгүгла­рыны мүдафиә етмәк үчүндүр. Низами көстөрүр ки, һөкмдар динч вә намуслу адамлара гаршы нә гәдәр рәһмли оларса залымлара гаршы бир о гәдәр амансыз олмалыдыр. Һәркаһ белә оларса, о вахт кениш халг күтләләри һөкмдары мүдафиә едәр, буна көрә дө һеч бир дүшмән әдаләтли һөкмдарын гүввәси гаршысында давам кәтирә билмәз. Халгын гүдрәт вә гүввәсинин һәдсиз бөјүклүјүнә инанан бөјүк мүтәфәккир јазыр:

«Ким ки, халгы бир кечә адли илә шад етди.
О демәк өз сабаһкы евини абад етди!»¹

Низаминин фикринчә һөкмдар халгын һүгүгуна һөр­­мәт едиб әмлакыны мүдафиә етмәклә ганунсуз мәним­­сәнилмиш әмлакы залым һөкмдар вә саһибкарлардан

алыб саһибинә гајтарса, әдаләтли иш көрмүш олар. Ејни заманда Низаминин фикринчә һөкмдар бу нөв сәрвәт­­ләрдән биринчи нөвбәдә зәрәр чәкмишләрә, касыблара вермәли вә үмумхалг еһтијачына сәрф етмәлидир.

Низаминин фикринчә һәр һансы бир гәһрәман мәғлүб олдуғда о, хошбәхтлији угрунда мүбаризә апардығы хал­­гын­дан, өз Вәтәниндән әл чәкмәмәлидир, әксинә, һәр һансы бир васитә илә олурса-олсун Вәтәни илә әлағә сахла­малыдыр, онә көмәк етмәлидир.

Низамијә көрә ағыллы һөкмдар һеч бир вахт өз го­шунларынын ганыны әбәс јерә төкдүрмәјә вә өз Вәтәнини әһалисини талан етдирмәјә јол вермәмәлидир. Ағыллы һөкмдар анчаг өлкәнин вә халгын гуртулушу үчүн башга чарә олмајанда өзүнүн силаһлы гүввәләриндән истифадә етмәлидир.

Низами өјрәдир ки, адил һөкмдар бүтүн халгларла әдаләтли рәфтар етмәлидир. Әдаләтли һөкмдар һеч вахт она табе олан халгларын бирини башгасындан үстүн тутмаға һағлы дејилдир. Бу, шаирин ичтиман һүгүг нәзәријәсинин бејнәлмиләл характерини бир даһа сүбүт едир. Низами бүтүн һөкмдарлардан тәләб едирди ки, онлар әдаләтли сурәтдә бу принципи һәјата кечирсинләр. Бөјүк мүтәфәккирин јаратдығы идеал һөкмдар сурәти Искәндәр, Иран ә'јанлары илә, Азәрбајҗан падшаһы Нүшабә, Чин Хағаны, Абхаз падшаһы вә башгалары илә ејни гајдада нәзакәтли рәфтар едирди. Искәндәр ајры-ајры халглара (онлары тәмсил едән һөкмдарларын симасында) чох бөјүк һөрмәт көстөрүрди.

Низами Искәндәрин башчылығы алтында гүдрәтли бөјүк феодал монархијасы јаратмагла јанашы, бир өлкәнин башгасындан асылылығынын да әлејһинә иди. Низами Искәндәрин мүхтәлиф халглардан ибарәт монар­хија тәшкил етмәси идејасыны ирәли сүрәрәк јазырды:

«Шаһ једди өлкәнин фикриндән дојду
Һәр бир мәмләкәтә бир најиб гојду.»¹

Низаминин тәсвир етдији дөвләтә даһил олан бүтүн өлкәләрини падшаһлары баш һөкмдара итаәт етмәклә онун көстәришләринә табедир. Онларын һәрәси өз өлкәсиндә мүстәғил һөкмдардыр. Низами арзу едирди ки,

¹ Низами. «Сирләр хәзинәси», сәһ. 65

¹ Низами. «Шәрәфнамә», сәһ. 385

эдалətли һөкмдар һеч бир халғын истиглалыҗәтнини мәһдуд етмәсини. О, бу барәдә јазырды:

«Бојуну әмәди кимсә-кимсәјә,
Һәр бири башыны учалтды көјә»¹

Бунунла Низами көстәрирди ки, доғрудан да һәр һансы бир халг азад вә сәрбәст олмаса онун һөкмдары өзүнү мүстәғил, азад вә сәрбәст һисс едиб башыны дик тута билмәз. Буна көрә дә о көстәрир ки, эдалətли һөкмдар мәғлүб етдији һөкмдарын өлкәсини данм мүстәмләкә едиб халғыны тәзјиг алтында сахламаға, фәтһ етдији өлкәләри сојуб таламаға, онларын һесабына һаким халг јаратмаға һағлы дејил. Һәркәһ белә едәрсә, о заман һөкмдар эдаләт дејил, зәләләт тохумуну әкмиш олар. Низами бу барәдә Азәрбајҗан һөкмдары Нүшабәнини дилиндән Азәрбајҗаны ишғал етмиш Македонијалы Искәндәрә мұрачиәт едәрәк дејир:

«Ким тикан әкәрсә, тикан дәрәчәк,
Ким пичат верәрсә, пичат көрәчәк»².

Низаминин фикринчә бир чох өлкәләри өзүнә табә едән һөкмдар бүтүн бу өлкәләри елми тәрәгги јолу илә инкишаф етдириб идарә етмәлидир. О, өлкәнин әмин-аманлығы вә тәрәггиси үчүн вердији ганун вә фәрманларын јеринә јетирилмәсини бәзән шәхсән јохламаһдыр. Онун фикринчә белә едилмәзсә верилән ганун вә башга дөвләти актларын һеч бир мүсбәт нәтичәси ола билмәз.

Низами һөкмдарда ән јахшы сифәтләрдән бирини дә онун мәдәнијјәти севиб инкишаф етдирмәсиндә көрүр. О, Македонијалы Искәндәри она көрә севиб идеализә едир ки, Искәндәр бүтүн халгларын дилләриндә олан ән гиймәтли әсәрләри јуан дилинә тәрчүмә етдирирди. Низами Искәндәрин бу һәрәкәтини алғышламыш вә кәләчәк һөкмдарлара бир нәсиһәт вермәк мәғсәди илә јазмышдыр:

«Дунја дилләриндә нә вар чаһанда,
Истәр Рум елиндә, истәр Јуһанда,
Әмр едиб онлары өз халгы үчүн,
Нә варса, тәрчүмә етдирди бүтүн»³

¹ Низами, «Шәрәфнамә», сәһ. 385.

² Јенә оради, сәһ. 203.

³ Низами, «Игбяһназә», сәһ. 22.

Низаминин фикринчә эдаләтли һөкмдар халғын хош-бәхтлији үчүн елм вә сәнәтин инкишафы уғрунда чалышан алимләрә хусуси һөрмәт бәсләмәлидир. Низами ејни заманда көстәрирди ки, һеч кәс алимдән јүксәк сајыла билмәз:

«Һәр уча рутбәдән билсәһиз, фәғәт
Алимни рутбәси учадыр әлбәт!»¹

Низами тәләб едир ки, һакимијјәт башына кәлән һәр һансы һөкмдар һеч дә вачиб дејил ки, көһнә «ајинләрин» олдуғу кими һамысыны сахласын. О, хусусилә өз идеал һөкмдары Искәндәрин симасында мұһафизәкарлығын әлејһинә чыхарағ дөвләти идарә етмәк үчүн көһнә атабабадан галан гајда-ганунларын һамысыны јох, анчағ лазым оланларыны сечиб сахлајыр².

Низами кәләчәкдә дөвләти вә халгы идарә етмәк үчүн алимләрин мәсләһәт вә иштиракы илә һазырланмыш вә дөврүн тәләбләринә үјгүн олан ганунларын гәбул едилмәси иддиасыны ирәли сүрүрдү.

Низами өлкәнин инкишафында маарифин ролуна ән јүксәк гиймәт вермәклә һөкмдарлары данм маарифләрвәрлијә чағырырды. О, антик дөврдә Јуһаныстанын јүксәк мәдәнијјәт саһиби олмасынын сәбәбини һөкмдарын маарифләрвәр вә эдаләтли олмасы илә изаһ едирди. Низаминин јарадычылығында әсас јер тутан идејалардан бирн дә елми инкишаф етдирмәк јолу илә ичтимаи гурулушу инкишаф етдирмәкдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Низами чәмијјәтин иғтисади ганунуну дәриндән билмәдији үчүн елм вә сәнәтин инкишафы үчүн зәмин һазырлајан тарихи фактлары да ајдынлашдыра билмәмншди. Сөз јох ки, Низами јарадычылығында бу чатышмамазлығ онун нисан чәмијјәти һадисәләринә олан идеалист мүнәсибәтиндән ирәли кәлир. Бу чәһәт јалһыз Низамијә хас дејилдир. Гәдим дөврүн материалистләриндән башлајарағ Маркс—Енкелсә гәдәрки бүтүн философларын һамысы чәмијјәт һадисәләрини идеалист нөгтеји-нәзәриндән изаһ етмишләр.

Јалһыз марксизмин баһилләри тарихи материалистчәсинә тәһлил етмәклә чәмијјәт һадисәләринин дүзкүн изаһыны верә билмишләр.

¹ Низами, «Иғбалнамә», сәһ. 23.

² Бах: Низами, «Шәрәфнамә», сәһ. 57.

Низами чөмијјәтдә олан бәрабәрсизлији һәнки көрүр, һәтта буна гәлбән ачыјараг ән әнкин ифадә вә кәскин е'тиразла ону исләјәрәк јазырды:

«Өлә бир ихтијар олсајды мәндә,
Гојмаздым бәндәјә мөһтач бир бәндә».¹

Низами инсанлар арасында бәрабәрсизлијин һөкм сүрмәсинин әлејһинә чыхмагла, мадди һәмәтләрин әһ-мәткешләр арасында бәрабәр бөлүшдүрүлмәси идејасына тәрәфдар чыхыр.

Дөвләт вә чөмијјәт һаггында өзүнә мөхсус оријинал фикирләр ирәли сүрән Низами дөвләт башчысынын идеал образыны јарадаркән онун өзүнүн дә ичтимаи һәјата мүнәсибәтиндәки һөгсанлары нәзәрдән гачырмыр. Искәндәри һәддиндән артыг идеализә едән, ону бүтүн һөкмдарлардан јүксәк тутан шаир онун чатышмајан чәһәтләрини дә көстәрир.

Өз нәфис вә көзәл кәјими илә Искәндәрин һүсн-рәғ-бәтини газанан ханәндәнин палтары көһнәлдикдән сонра һөкмдарын она олан мүнәсибәтинин дәјишмәсини көстәрмәклә Низами пәрдәләниш һәгигәтин үстүнү ачма-ғын мүмкүн олмасына да ишарә едир.

Низами дунјанын бир чох өлкәләрини әдаләтли прин-сип әсасында бирләшдирән елм вә сәнәтә чох бөјүк һөр-мәт көстәрән вә дөвләт ишләрини мәшһур алимләрин мәсләһәти илә идарә едән мәркәзләшмиш мәшвәрәтчи монархија дөвләтинин тәрәфдары олмуш вә она јүксәк гијмәт вермишдир. Бунула јанашы Низами бүтүн фео-дал һөкмдарларын, о чүмләдән, һәтта Искәндәрин дә бүтүн халг үчүн ејни дәрәчәдә әдаләтли ола билмәмәси-ни јәггин етмәклә, чөмијјәт үзвләринин өз-өзүнү (һөкм-дар вә она табе олан хүсуси дөвләт апараты олмадан) идарә етмәсинин мүмкүн олдугуну да көстәрмиш вә бу мәсәлә үзәриндә ајрыча дајанмышдыр.

Низами өзүнүн биринчи әсәри олан «Сирләр хәзинә-синдә ики ғылынч бир ғына јерләшмәз фикрини ирәли сүрмәклә ваһид һөкмдар—мүтләг монархијаны, «Хосров вә Ширин»дә нүмајәндәли вә ја силки монархијаны, «Искәндәрнамә»дә исә о, инсанлығын бүтүн мүсбәт чә-һәтләрини өзүндә әкс етдирән вә чөмијјәтин һәр бир ишини елм нүмајәндәләринин мәсләһәти илә көрән вә

¹ Низами. «Шәрәфнамә», сәһ. 27.

бир чох өлкәләри бирләшдирән мәшвәрәтчи монархија үсулуну хүсусилә гијмәтләндирмишди.

Һәмин феодал дөвләт формаларындан бәһс едән Низами «Нүсрәтәддин падшаһын тә'рифиндә» көстәрир-ди ки, әдаләтли һөкмдарын хүсусијјәтиндә алты «хисләт» вә ја «чәһәт» олмалыдыр.

Бу чәһәтин биринчиси хәзинәдән истифадә етмәк гај-ласыдыр. Шаир көстәрир ки, һөкмдар хәзинәни садәчә дафинәјә чевирмәлидир вә еләчә дә хәзинә ајры-ајры адамларын вә ја һөкмдарын өзүнүн ејш-ишрәтинә сәрф едилмәмәлидир. Хәзинәјә бүтүн дөвләти кәлирләр топ-ланмалы вә о, өлкәнин ән зәрури еһтијачларына сәрф едилмәлидир. Низаминин фикринчә халгдан топланан хәзинә анчаг халгын еһтијачына вә ја мәмләкәтин абд-лығына сәрф едилмәлидир. Икинчиси һөкмдар хәсис јох, сәхавәтли вә рәһмдил олмалыдыр. О, бәхш етдији шејә һеч бир вахт әвәз көзләмәмәлидир. Һөкмдар һеч вахт өзүндән зәифләрә күч көстәрб онларын вар-јохуну әлин-дән алмамалыдыр. Әксинә, онларын јахшы јашамасына көмәк вә јардым етмәлидир. Јери кәләндә онлара хәзи-нәнин һесабына бәхшишләр вермәли вә јохсулун имда-дына чатмалыдыр.

Үчүнчүсү, һөкмдар хошдил вә күләрүзлү олмалыдыр ки, ондан асылы оланларын үрәјини әлә ала билсин. Шаир:

«...шәфгәтлә аларсан үрәк,
Һәр заман мәзлума едәрсән көмәк»¹

демәклә һөкмдары һәмишә халгла сәмини олмаға, онун гајғысына галмаға чағырырды.

Дөрдүнчүсү, һөкмдар анчаг ганун, әмр вә көстәриш-ләр вермәклә кифәјәтләnmәмәлидир. О, ејни заманда дөјүш мејданында бир орду илә тәк башына вурушмаға гадир, чәнкәвәр, гәһрәман олмалыдыр ки, ордуда поз-гунлуғ әмәлә кәлдикдә ону өз шәхси мәһарәти илә әввәлки вәзијјәтә кәтирә билсин.

Бешинчиси, һәркаһ күнаһкар өзүнүн тутдуғу әмәллә-риндән пешман олуб, үз истәсә һөкмдар онун күнаһын-дан кечмәлидир. Низами көстәрир ки, белә бир сифәтә малик олан һөкмдар әдаләтли олдугу үчүн халгын һөр-мәтини газана биләр.

¹ Низами. «Шәрәфнамә», сәһ. 37.

Алтынчысы, һөкмдар һәр һансы бир гәрар гәбул ет-мәздән әввәл онун һаггында әтрафлы дүшүнмәлидир ки, о, дәгиг вә әсаслы олсун. Ејни заманда Низами көстәр-рир ки, һөкмдар бир гәрар гәбул етдикдә вә ја әмр вер-дикдә һеч бир вахт јахшы вә јаманы унутмамалыдыр. Әкс тәгдирдә о, әдаләтли ола билмәз. Хүсусилә һөкмдар вәфалы олмалыдыр ки, башгаларының да һөрмәт вә с'тибарыны газана билсин.

«Бозәјиндир сәһни бу алты чәһәт,
Сәндән ајрылмасын бу алты хисләт»¹

демәклә Низами һөкмдара халг илә сәһими, сәхавәтли, нәзакәтли вә әдаләтли рәфтар етмәји өјрәдир. Бөјүк мүтәфәккир ејни заманда көстәрирди ки, һөкмдар һәмишә күчүнә архаланыб вуруб јыхмагла мәшғул олмамалыдыр. О, һәр һансы бир иши әдаләтлә һәлл етмәлидир.

«Вуруб јыхмагла дејил, ағыллылыг унутма,
Гүнәри әдаләтдән һеч заман уча тутма»²

Бүтүн бунлара бахмајараг Низами дөвләт олан һәр һансы бир чәмијјәтдә бәрәбәрлик вә азадлыгың һамы үчүн ејни дәрәчәдә һәјата кечирилмәсинин мүмкүн олма-дыгыны јәгин етмәклә өзүнүн идеал чәмијјәт һаггында-дакы сонунчу утопик нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр.

Бөјүк мүтәфәккир ән әдаләтли чәмијјәт јаранмасы, бәшәрин әбәди хошбәхтлијә чатмасы үчүн ичтиман әмәји, саф вә тәһиз әхлагы белә чәмијјәтин бүнөврә да-шы һесаб едирди.

Низами XII әсрдә дүңја мәдәнијјәтинин јүксәк зирвә-синдә дурурду. Буна көрә дә дејә биләрик ки, о, өзүндән әввәлки мүтәфәккирләрин нәзәријјәләрини, хүсусилә он-ларын утопик чәмијјәт һагга олан нәзәријјәләрини дә-риндән өјрәнимәклә онлардан Азәрбајҗан мүһитинә ујғун нәтичәләр чыхармышдыр.

Марксизм-ленинизм баниләри өјрәдирләр ки, һәр һансы бир нәзәријјә тарихи зәрурәт нәтичәсиндә мејда-на кәлир. Тарихдән мә'лумдур ки, Низамини јашадыгы дөврдә Көнчәдә зәһмәткешларин вәзијјәтини јахшылаш-дырмаг үчүн «Әхи» тәшкилаты јарадылмасы иде-јасы ирәли сүрүлмүшдү. Јухарыда көстәрдијимиз

¹ Низами. «Шәраһнамә», сәһ. 37.

² Низами. «Сирләр хәзинәси», сәһ. 64.

кими Низами «Әхи» чәмијјәти илә јахын олмуш вә бу чә-мијјәтин халгын идеаллары уғрунда апардыгы мүбариз-зәсиндән илһам алмышдыр. Чох күман ки, бу тәшкилат Низаминин нәзәријјәсини рәһбәр тутмушдур. Низами исә онун тәчрүбәсиндән әтрафлы сурәтдә истифадә ет-мишдир. Низаминин ирәли сүрдүјү идеал чәмијјәт нәзәријјәси мүтәфәккирин сых сурәтдә әлағадар олдуғу «Әхи» тәшкилатының ирәли сүрдүјү мәрәһмәтнин тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Әкәр Низаминин идеал чәмијјәт һаггында олан нә-зәријјәси антик дөвр алимләринин нәзәријјәләри илә мүгајисә едиләрсә ајдын олар ки, о, өзүндән әввәлки мүтәфәккирләрдән хејли ирәли кедәрәк оријинал бир нәзәријјә јарада билмишдир.

Мәсәлән, онун идеал чәмијјәт нәзәријјәси илә гәдим дөврүн мәшһур философу Платонун идеал дөвләт нәзә-ријјәси арасында чох бөјүк фәрг вардыр. Мә'лумдур ки, Платон задәкан аиләсиндән чыхмагла өз синфинин мәнәфејинә ујғун чәмијјәт һаггында мүртәчә нәзәријјә-ләр ирәли сүрмүшдүр. Платон Спарта дөвләт гурулушуну идеализә едәрәк Јунаныстанда азад вәтәндашларын гулдарлыг дөвләтинин демократијасыны писләмәклә, гулдарларын синфи мәнәфејинә даһа ујғун олан ари-стократик дөвләт гурулушуну мүлафиә етмишдир. О, өзүнүн идеал дөвләт нәзәријјәсиндә азад вәтәндашлары үч сиклә ајырырды. Онлардан биринчиси, философлар иди ки, бунлар һакимијјәти өз әлләринә алыб чәмијјәтин идарә етмәклә мәшғул олмалы идиләр. Икинчиси, һәр-бичи мүһафизәчиләр иди ки, бунлар да өлкәни дахили вә харичи дүшмәнләрдән горумалы идиләр. Үчүнчүсү, сәнәткарлар вә әкинчиләрдән ибарәт олмалы иди ки, бунлар да өлкәни мадди не'мәтләр илә тә'мин етмәли идиләр. Платон өзүнүн ирәли сүрдүјү бу бөлкүдә гулла-ра там һүғуғеуз, данышан аләт кими бахмагла, гулдар-лыгын даим сахланылмасы идејасына хүсуси фикир верирди.

Низами бунун әксинә олараг өзүнүн идеал чәмијјәт нәзәријјәсиндә инсанлар арасында бәрәбәрлијин мүмкүн олмасы идејасыны ирәли сүрүрду. О көстәрирди ки, белә бир чәмијјәт әмәк әсасында јарандыгы, чәмијјәт үзвләри арасында зиддијјәтин игтисади әсасы олмадыгы үчүн дөвләтин олмасына һеч бир еһтијаж јохдур. Көрүндүјү кими Низаминин идеал чәмијјәт барәдә олан нәзәриј-

жәси Зенонун стоикләр фәлсәфи мәктәбинин идеал нәзәријјәсинә мүәјјән дәрәчәдә ујгун кәлир. Бу нәзәријјәләри бир-биринә јахынлашдыран чәһәт чәмијјәтин идарә олунамасында зор тәтбиг етмәдән жүксәк әхлаги гајдалары асас күтүрмәсидир.

Низами өзүнүн идеал чәмијјәт һаггындакы нәзәријјәсини Искәндәрин шимал тәрәфә кетмәси вә тәсадүфән дағлы өлкәнин шәһәрләриндән бириндә јашајан бир тајфага раст кәлмәси вә орада көрдүкләриндән тәәччүбләнмәси илә изаһ едир.

Искәндәри тәәччүбләндириб һејрәтә салан мәсәлә дүнјанын бүтүн башга өлкәләриндән фәргли олан вә онун һеч бир јердә көрмәдији адәт вә гајдалар иди. Искәндәр һәмнин өлкәдә чох һөрмәтлә гаршыландыгдан сонра тәәччүб вә марагыны сахлаја билмәјиб сорушур: нә үчүн сизин гапыларынызда гыфыл, бағларынызда бағбан, сүрүләриннизин јанында исә чобанлар јохдур?

Әсәрдән көрүндүју кими һәмнин өлкәдә чәмијјәтин бүтүн ичтиман ишләри башчылар тәрәфиндән бу чәмијјәтин адәтләри илә идарә едилмиш. Башчылар изаһ едилрәр ки, һәмнин дағда анчаг онларын тајфалары јашајыр. һәмнин тајфалар һеч бир шәр ишлә мәшгул олмаурлар, онлар дүзлүјүн тәрәфдарыдырлар.

Низами изаһ едир ки, бүтүн халг јахшы тәрбијә алыб анчаг дүз вә тәмиз доланмаға адәт едәрсә, онларын јашадыгы чәмијјәтдә һеч ким әзаб вә әзијјәт чәкмәз. Јахшы тәрбијә алмыш чәмијјәт үзвләри һеч бир вахт јалан данышыб бир-бирләрини алдатмамалыдырлар. Јалан олан јердә дүзлүк олмаз. Дүзлүк олмајан јердә исә хејир јох, анчаг шәр әмәлләр төрәјиб артар; оғурлуг, бөһтан, гәтл, гарәт вә бир чох бу кими чинајәтләр баш верә биләр ки, бунлар да чәмијјәт үзвләринин чәһаләтдә галыб бәдбәхт олмасына, өлкәнин исә игтисадијјат вә мәдәни чәһәтдән керидә галыб бәрбад вә харабалыға чеврилмәсинә сәбәб ола биләр.

Низами бүтүн варлыгы илә әһмәткеш халга көмәк етмәјә чалышырды. О, чалышырды елә бир јол көстәрсин ки, халгы һәјатын ағыр әзаб вә еһтијачларындан хилас етсин. Низами белә бир имканы халгын бир-биринә көмәк етмәсиндә, онун бирлијиндә вә сәмини олмасында көүрүдү. О, һәркаһ «Шәрәфнамәнин шәрәфәти» һаггындакы мәғаләсиндә өзүнүн чарәсизлијиндән шикајәт едәрәк: мәнә елә бир иһтијар олсајды, һеч бир бәндәни

башга бир бәндәјә мөһтач гојмаздым—демәклә бурада гаршысына гојдуғу мәсәләнин һәлли үчүн әсас сајылан амил тапмыш вә өһдәсинә күтүрдүју мәсәләнин дүзкүн һәллини верә билмишдир. Низами, «Шәрәфнамәнин сонунда көстәрип ки, һәркаһ халг истәсә һеч ким касыб вә бир-бириндән асылы олмаз. О, һамынын игтисади бәрәбәрлијини ејни дәрәчәдә тәмин етмәк мәгсәди илә идеал чәмијјәтин ағыллы адамларынын дили илә дејир:

«Бир ачиз олса, ејләрик көмәк,
Дәзәрик нә гәдәр әзаба дүшсәк»¹

Бунунла Низами көстәрип ки, халгын бирлији вә зәифләрә көмәк етмәси сајәсиндә чәмијјәт үзвү олан ајры-ајры фәрдләр шән вә хошбәхт јашаја биләр. Беләликлә дә Низами шәхсијјәтин истәр игтисади, истәрсә сијаси вә мәнәви асылылыгдан хилас олмасыны халгын бирлијиндә вә онун биркә әмәк сәрф етмәсиндә көрүр.

Низами көстәрип ки, бу вә ја башга фәләкәт нәтичәсиндә бирисинә ағыр зәрәр дәјәрсә, һәмнин шәхсин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн халг она әл тутуб игтисади чәһәтдән көмәк етмәлидир. О, бу барәдә тәсвир етдији идеал чәмијјәтин үзвләринин адындан дејир:

«Биринә бир ишдә дәјмишдир зәрәр,
Онун зәрәрини өз кисәминдән
Өдәрик, дүзәләр иши тамамән»².

Беләликлә Низами көстәрип ки, идеал чәмијјәт үзвләри истәһсал етдикләри кәлири бәрәбәр бөлдүкләри вә бүтүн саһәләрдә бир-биринә көмәк етдикләри үчүн онларын шәхси әмлақлары да бәрәбәрдир.

Низаминин бәһс етдији чәмијјәтдә кәнд ады чәкилмир. Буна көрә дә еһтимал етмәк олар ки, онун фикринчә бу чүр чәмијјәтин үзвләри һамысы шәһәрдә вә ја шәһәр тиили гәсәбәләрдә јашамалыдыр. Бунунла да Низами елм вә мәдәнијјәтин иһкишафы үчүн иһсанларын иһсәбәтән сых јашамасына бөјүк әһәмијјәт верип, Низами көстәрип ки, идеал чәмијјәтдә шәхсин вә ичтиман мулкијјәти оғрулардан, чапгынчылардан вә гәнимәтчиләрдән горујуб көзләмәјә еһтијач јохдур. Чәмијјәт үзвләри игтисади чәһәтдән тәмин олуңдуғлары вә ејни

¹ Низами. «Игбалнамә», сәһ. 168.

² Дәлә орада.

заманда тәрбијәли, әхлаглы, дүшүнчәли адамлар олдуглары үчүн онлар налајиг һәрәкәтләрлә мәшғул олмурдулар.

Низами оғурлуғу вә һәр һансы бир гәбәһәт вә хәјәнәти чәмијјәт үчүн фәлакәт һесаб едәрәк, ајры-ајры шәхсләрдән тәләб едирди ки, онлар анчаг өз әмлақларыны јох, ејни заманда башгаларынын да әмлақыны мүдафиә вә мүһафизә етмәлидир. Онун фикринчә бириси башгасынын әмлақына тамаһ мәгсәди илә тохунмадыгда о, өзүнүн дә әмлақыны мүдафиә етмиш олур.

Марағлы бурасыдыр ки, Низаминин тәсвир етдији идеал чәмијјәтдә бүтүн сүрүләр чобансыз отламагла әкинләрә дә зијан вермирләр. Әкини горумаг үчүн һеч бир горугчу да јохдур. Идеал чәмијјәтин ағсаггаллары бу барәдә Искәндәрә дејир: әкини әкәндән алты ај сонра бир дә ону бичмәк үчүн ора кедирик.

Шаир кәстәрир ки, әкин, бағ вә бостанын бечәрилмәси мэдәни чәмијјәтин үмуми сәвијјәсинә мүвафиг олараг һәјата кечирилмәлидир.

Низами хәбәрчилик вә бөһтанчылығы фитнә вә фәсадларын сәбәби кими гејд етмәклә бунлары өзүнә пешә едән дүшкүн, амалсыз адамлара һәмишә нифрәт етмишдир. Низаминин фикринчә аличәнаб вә нәчиб адам һеч бир әсас олмадан башгасына ејиб тутуб онун әсәбләринә тохунмаз, башгасыны өз һәрәкәтләри илә нараһат етмәз. Ејни заманда нәзакәтли вә нәчиб адамлар сөз кәздирмәклә мәшғул олуб, башгасынын нүфузуна тохунмамалыдыр. Бу барәдә идеал чәмијјәт адамларынын адындан данышан Низами јазыр:

«Хәбәрчилик билмәз бир нәфәрмиз,
Өзкәнин ејбинә көз јумарыг биз».¹

Шаир бунунла да инсанлары пис әмәлләрдән әл чәкиб хејрхәһ олмаға чағырыр.

Низами өјрәдир ки, ағыллы вә хејрхәһ адамлар өзләриниң јахшы әмәлләрини өз мәнфәәтләриндән даһа чох башгаларынын мәнфәәтинә сәрф етмәлидирләр. Низами кәстәрир ки, бириси һирсли вә ја гәзәбли оларса, хејрхәһ адамын борчу өзүнүн мүлајим вә ағыллы мәсләһәтләри илә әсәбләшмиш адамы сакит едиб она көмәклик етмәлидир ки, һәмин адам пис јола кетмәсин, фитнә

тәрәдиб һаһаг јерә ган төкүлмәсинә сәбәб олмасын. Дикәр тәрәфдән Низами кәстәрир ки, бирисинә гаршы бир бәдбәхтлик үз верәрсә чәмијјәт үзвләри онун «гәминә» шәрик олмалыдыр. Шад күнләрдә—тојда, бајрамда һамы бир јердә шадлыг едиб шән һәјат кечирмәлидир. Бир сөзлә бу чүр һәјат тәркдүнјачылығын тамамилә әксинә олан чошғун бир чәмијјәтин тәсвири иди.

Низаминин фикринчә чәмијјәт үзвләри лазыми гајдалара әмәл етсәләр орада хәстәликләрин гаршысы алынар вә инсанлар вахтсыз өлмәзләр. Бу барәдә идеал чәмијјәтин ағсаггаллары Искәндәрә чаваб верәрәк дејирләр:

«Биздән чаванлыгда өлмәз бир нәфәр,
Јалһыз чох јашамыш гочалар өләр».¹

Беләликлә шаир ислам дининин «олачаға чарә јохдур», «инсанын алһында јазыланы һеч бир васитә илә позмаг олмаз» кими мөвһуми фикирләрини инкар етмәклә, өлүмүн аллаһ тәрәфиндән әввәлчәдән мүәјјән олунмасы фикрини дә инкар едир. Низами бу мәсәләдә дә инсанлығы дүзкүн јол кәстәрәрәк она көмәк едир.

Низами һәмишә инсанлары хошбәхт вә шән көрмәк истәдији үчүн онларын јас сахламаларынын әлејһинә олараг идеал чәмијјәтин үзвләринин адындан јазыр:

«Өлүјә тутмарыг бизләр чох да јас,
Билирик, бунуила бир чарә олмаз».²

демәклә Низами өзүнүн дин вә мөвһумата гаршы олан мүнәсибәтини даһа ајдын бир сурәтдә кәстәрмишдир. Мәсәлән, ислам дининә көрә өвлад валидејн үчүн нә гәдәр чох ағласа, бир о гәдәр чохлу саваб етмиш олар. Низами исә бунун бош вә мәһнасыз олмасыны кәстәрмәклә өлү үчүн ағламағын һеч бир фәјдасы олмадығыны кәстәрир.

Низами кәстәрир ки, јүксәк тәрбијәли чәмијјәтдә мөһкәм әхлаги гајдалар олмалыдыр. Бу чәмијјәтин адамлары әхлаги чәһәтчә тәмиз вә хүсусилә тамаһкар олмамалыдырлар. Низаминин фикринчә идеал чәмијјәтдә әхлаги тәмизлик, јәһни инсанларын әхлағлы олмасы бир адәт кими һәјата кечирилмәлидир. Һәр ким чәмијјәтин

¹ Низами. «Игбалнамә», сәһ. 169.

¹ Низами. «Игбалнамә», сәһ. 169.

² Јенә орада.

бу мугәддәс гајдаларыны позса, о, һәмнн чәмијјәтдән говулмалыдыр.

Низами өз идеал һөкмдары Искәндәрнн адындан идеал чәмијјәтә гнјмәт верәрәк дејир:

Дунјаны көзмәрәм мән, артыг бәсдир,
Бүтүн јығдыгларым галсын бир јана,
Бурадан өјрәнднјим бәс едәр мана».¹

Демәк олар ки, Низами кәләчәкдә чәмијјәтнн инкишафы вә идарә олунмасы барәдә өзүнүн сон сөзүнү демиш вә бунунла әлагәдар чох мүнүм фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Бурадан јығдыгларым бәс едәр мана-демәклә Низами иғтисади бәрәбәрсизлији төрәдән зиддијјәтнн вә харичи һүчүм тәһлүкәсиннн олмадығы шәраитдә дөвләтнн һеч бир шејә лазым олмамасы идејасыны ирәли сүрмүшдүр. О, сүбут едир ки, дөвләтсиз чәмијјәт даһа јахшы инкишаф едә биләр.

Низами тамамилә дүзкүн олараг көстәрмишдир ки, идеал чәмијјәт дөвләтсиз олараг һеч бир зор тәтбиг етмәдән әхлаги гајдаларла идарә олунмалыдыр. Чәмијјәтнн бүтүн үзвләри нсә мәнсулдар әмәк сәрф етмәклә мәншул олмалыдырлар.

Низами идеал чәмијјәтнн адәт вә гајдаларыны, ондакы арасы кәсилмәз мütәрәгги инкишафы, әмәјә гадир олан бүтүн адамларын һамысынын мүәјјән мәнсулдар ишлә мәншул олмасыны нәзәрә алараг, идеал чәмијјәтнн бүтүн дөвләт формаларындан үстүн һесаб едәрәк Искәндәрнн адындан јазырды:

«Бунлары әввәлдән көрсәјдим әкәр,
Дунјаны бу гәдәр көзмәздим һәдәр»²

демәклә Низами һаггында данышдығы чәмијјәтнн әдәләтли бир чәмијјәт олдуғуну көстәрир.

Низами о заман Шәргдә һаким феодал идеолокијасынын әсасыны тәшкил едән ислам дининн рәдд едәрәк утопик чәмијјәтдә һеч бир пејғәмбәрә ситајиш етмәјән халгын гајдаларыны үрәкдән алгышлајараг Искәндәрнн дили илә дејирди ки, әзәлдән бурада олан адәт вә гајдалары билсәјдим:

«Бунлар тәк асудә өмр едәрдим мән,
Диним дә оларды һаман о диндән».¹

Идеал чәмијјәти тәсвир едән Низами бунунла да диннн тәзјиги алтында инләјиб әзәб чәкмәји јох, зәһмәткешләрә динсиз, азад чәмијјәтнн әхлаги гајдаларына табе олмағы, бу гајдаларын рәһбәрлији илә јашамағы мәсләһәт көрүрдү.

XII әсрдә дунја мөдәнијјәтнннн зирвәсиндә дуран бөјүк Низами сонунчу вә бөјүк әсәри олан «Иғбалнамә»дә өзүнүн ичтимаи вә сијаси көрүшләринә јекун вурараг гәти гәрара кәлир ки, иғтисади бәрәбәрлик олмајән чәмијјәтдә сијаси бәрәбәрлик дә олмур. Буна көрә дә о, јарадычылығынын сон дөврләриндә истисмарчы синифләрин вә ја онларын нүмајәндәләриннн һөкмранлыг етдији чәмијјәтдән тамамилә үз чевирәрәк елә бир чәмијјәт формасы ирәли сүрүр ки, орада һеч кәс һеч кәсдән асылы олмур, бүтүн инсанлар бәрәбәр вәзијјәтдә јашајыр.

Низаминнн дөвләт һаггындакы фикирләриндән бирнн дә бундан ибарәт иди ки, дөвләт һәмишә олмамышдыр. Низаминнн фикринчә дөвләт инсанлар арасында бәрәбәрсизлијин нәтичәсиндә әмәлә кәлмәклә анчаг зәнкинләрә хидмәт етмиш вә едир. Буна көрә дә бәрәбәрсизлијин арадан галхмасы илә әлагәдар олараг дөвләт дә һәјәт сәһнәсиндән чыхмалыдыр.

Мәнз буна көрә дә Низами елә чәмијјәт јаратмаг идејасыны ирәли сүрүрдү ки, орада дөвләт вә дөвләт тәшкилатлары олмасын, чәмијјәт үзвләри чәзә тәдбирләри тәтбиг едилмәдән әхлаги гајдаларла өзләри өзләрини идарә етсинләр. Низаминнн ирәли сүрдүјү идеал чәмијјәт нәзәријјәсиндә дөвләтнн мүнүм әләмәтләриндән бирини тәшкил едән вә синфи тәзјиг васитәси олан орду, полис, газамат вә бу кимнн зор васитәси олан хүсуси тәшкилатлар јохдур. Демәли, Низаминнн ирәли сүрдүјү идеал чәмијјәтдә көрүндүјү кимн, азлығын чохлаг үзәриндә мütәмади давам едән тәзјиг апараты јохдур. Лакин бу чәмијјәтдә һамынын мәнфәәтинә ујғун олан чох көзәл ичтимаи биркәјашајыш гајдалары вардыр ки, бунлар да бүтүн чәмијјәт үзвләри тәрәфиндән һөрмәтлә көзләнилир вә әхлаг нормалары васитәси илә һәјәтә кечирилир.

¹ Низами. «Иғбалнамә», сәһ. 170

² Јенә орада.

¹ Низами. «Иғбалнамә», сәһ. 170

Исанлыгы үмүмү хошбөктлүк чыгарма идеясыны ирели сүрөн бөжүк мүтөфаккирин бөшөр тарихиндә һәд-сиз хяйдмәти олмушдур.

Низами идеал чәмијјәт јаратмаг үчүн бүтүн күчүнү тәрбијә ишләринин инкишафына сәрф етмәклә белә бир чәмијјәти әхлаги гәјдаларын инкишафы нәтичәсиндә јаратмагын мүмкүн олдуғуну көстәрмишдир. Низами бунунла белә јахшы дәрк едирди ки, белә јүксәк чәмиј-јәти гуруб баша чатдырмаг үчүн лазыми шәраит вә гүв-вә јохдур. Буна көрә дә о, утопијаја гапылмага мөчбур олмушдур.

НИЗАМИ КӘНЧӨВИНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ГАДЫН ҺУГУГУ ВӘ АИЛӘ МӘСӘЛӘСИ ҺАГГЫНДА

Низами јарадычылығында гадын сурәтләринин тәс-виринә кениш јер верилмишдир. «Сирләр хәзинәси»ндә Султан Сәнчәрә гаршы тәһгир олунмуш гарынын чыхы-шы чәсарәтли бир гадынын зүлмкар вә өзбашына һәрәкәт едән һөкмдарлар әлејһинә халг мүнәсибәтини ифадә едән мүбариз бир шүардыр.

«Хосров вә Ширин»дә Ширинин ахыра гәдәр Хосрова сәдагәтли галмасыны көстәрән шаир, онун әмәлләринин ичтимаи мәнәсыны ачыр. Низами көстәрир ки, гадын ичтимаи һәјатын бүтүн саһәсиндә кишиләрлә бәрәбәр һугуга малик олмалыдыр.

Фәрһадын өлүмүнә сәбәб олан Хосров илк әввәлләр Ширинин мәнәббәтинә наил ола билмәсә дә, сонрадан өз падшаһлыг мөвгәјиндән истифадә едәрәк онунла евлә-нир. Бу һадисәдән сонра Ширин Хосрову севир вә өмрү-нүн сонуна гәдәр она садиг галыр. Ширин Хосрову јени-дән тәрбијә етмәклә онда олан чатышмајан чәһәтләри дүзәлдир. Бунун нәтичәсиндә Хосров әдаләтли бир һөкмдар олу.

Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәри әсас етибары илә ешг вә мәнәббәт мачәрасыдыр. Лакин јери кәлдик-лә Низами бурада да чох мүһүм дөвләт мәсәләләрини ирәли сүрмүшдүр. Низами Ширинин симасында јахшы тәлим-тәрбијә көрмүш кәнч, нүмүнәви, ағыллы, көзәл, дөвләт ишләрини чох јахшы билән бир һөкмдар образы јаратмышдыр. Ширинин идарә етдији өлкәдә зүлм ара-дан гәлдирылмыш, әдаләт галиб кәлмишдир. Ширинин

әгил вә бачарыгы нәтичәсиндә өлкә башга падшаһлара бач вермир, кәндлиләрдән хәрчләр алынмыш, мүһарир-бәләрә сон гојулмуш, халг сүлһ илә јашајыр. Бунун нәтичәсиндә бүтүн зәһмәткеш халг Ширинин әдаләтинә анд ичир, онун адыны чох бөжүк һөрмәтлә чәкир. Әдаләт-ли вәтәнпәрвәр һөкмдарын сәјәсиндә һамы өз әмәјинин мәнәсулуна саһиб олдуғу үчүн өлкәдә мәнәсулларлыг кет-дикчә артыр, боллуг һөкм сүрүр. Низами Ширинин әдаләтли һөкмдар олмасы һагда белә дејир:

«Падшаһын ијјәти хош ола әкәр,
Отдан күл јеринә көвһәрләр битәр.

Өлкәдә гәһәтлик, боллуг оларкән
О шаһын әдлиндән верәчәк нишан»¹

Ширин ән әдаләтли, чәсур, елмли вә бачарыгы шаһ олмагла бәрәбәр ејни заманда кәнч вә көзәл, јүксәк әхлаг нүмүнәсини өзүндә чәмләшдирән бир гадындыр. О, һәм севмәјә, һәм дә севилмәјә лајигдир. Ширин Хос-ровла көрүшдүкдән сонра ону севир. Буна көрә дә о, башы мәнәббәтә гарышдығына көрә дә бүтүн фикрини өлкәнин абдаллығына вә халгын јахшы јашамасына верә билмәдији үчүн өз тәмиз вицданы гаршысында из-тираб чәкир. Ширин кәләчәкдә өлкәнин идарә едилмә-синдә өзү тәрәфиндән әдаләтсизлијә јол верилмәсиндән горхур. Буна көрә һөкмдарлығы көнүллү олараг даһа бачарыгы вә әдаләтли адама тапшырыр.

Марагы бурасыдыр ки, Ширин шаһлығы танынмыш феодал задәканларына јох, ону өз бачарыг вә зәкасы илә мәнһур олан, иш бачаран бир гулун ичтијарына верир. Низами бунунла да һөкмдарлығы анчаг дөвләт ишләрини бачаран адамларын ичтијарына вермәк идеја-сыны ирәли сүрүр. Низаминин бу фикри онун башга әсәрләриндә дә тарихи фактларла тамамилә тәсдиг едиллир.

Ширин Хосрову һәдсиз мәнәббәтлә севмәсинә бахма-јараг өзүнә лајиг јүксәк әхлаги сәвијјәдә дајанмагы ба-чарыр. О, Хосрова нәсиһәт верәрәк дејир:

«Ики јахшы ады бәднам ејләмәк,
Әхлагы адырмаг, сөјлә нә дәмәк?»²

¹ Низами. «Хосров вә Ширин», Азәрбајр, 1947, сәһ. 152.

² Јенә орада, сәһ. 128.

О, кәскин бур сурәтдә гәти билдирир ки, анчаг ел адәти үзрә кәбши кәснәлдикдән сонра Хосров она јахын-лаша биләр.

Низами ислам дининиң әсарәти алтында ишләгән гадыллары азадлыга чыхартамаға чалышмагла, онларын синасында жүксәк мөвгедә дуран сийәси хадимләрини јетишмәсинин мүмкүн олмасыны көстәрирди. Низами Ширини нәинки дәфәләрлә Хосровдан ағыллы, бачарыгы вә ишкүзар һесаб едирди, һәтта Хосрову мәнәсыз һәјатдан ајырыб тәрбијә етмәкдә Шириниң бөјүк ролуну габарыг шәкилдә көстәрирди. Ширин Хосрова өјүд верәрәк белә сөјләјир:

«Әввәлчә сүд вериб сонра дағыдан,
Инајә ошшама, бөјүк һөкмран!»¹

Беләликлә, бөјүк мүтәфәккир әсәрин баш гәһрәманы Шириниң, јәни камил вә бачарыгылы бир гызын дили илә һөкмдарлары баша салыр ки, сиз рәијәтләрә әввәлчә јахынлыг едиб өз һакимијјәтинизни мөһкәмләндирдикдән сонра онлара зүлм етмәмәлисиниз.

«Дүнјада зүлм етмәк гочагыг дејил,
Рәијәт бәсләмәк чох јахшыдыр, бил»².

Хосровун башга гадынындан олан оглу Ширүјә надшаһлыг сәлтәнәтинә јијәләндикдән сонра зүлмкарлыг о дәрәчәјә чатыр ки, һәтта тачү-тахтдан көнүллү олараг әл чәкмиш өз атасыны да өлдүрүр. Фәрһадын накам өлүмүнә сәбәб олан Хосров өз оглу тәрәфиндән өлдүрүлүр. Ширин исә чох мәрдликлә әриниң дәфи мәрасимини тәшкил едир. Хосровун сәрдабасында тәк галаң Ширин хәнчәрин дәстәсини әриниң јарасынын үстүнә, учуну исә өз үрәјинә сөјкәмәклә әбәди олараг әри илә бир јердә галыр. Низами Шириниң шәхсијјәтиндә гадынлыгын мәрд сурәтиниң алгышлајараг јазыр:

«Бил ки, намәрд олмаз һәр гадын олан,
Дәрд чәкмәјән киши һисдир гадындан.
Чох көзәл арвад вар, мәрдликдә бир шир,
Чох дия ичиндә ширләр кишләшир»³.

Низами «Искәндәрнамә» әсәриндә Нүшабәнини сурәтиндә елә бир һөкмдары тәсвир едир ки, дүнја фәтеһи Македониялы Искәндәр һеч көзләмәдән онун сарајында әсир дүшүр. Низами Нүшабәни чох еһтијатлы вә узагкөрән бир падшаһ киши көстәрмәклә сүбүт етмишдир ки, гадынлар һөкмдарлыгы һеч дә кишиләрдән һис бачармырлар.

Башга бир гадындан бәһс едән Низами бу гадыны һәм чох көзәл вә чазибәдар, һәм дә һисилсиз чәнкавәр киши көстәрмәклә гадынын ичтимаи һәјатын бүтүн сәһәләриндә бачарыгылы вә јарарлы олдуғуну гејд едир вә беләликлә дә онун мәнлијини тәһгир едән дини мөвһумата өлүмчүл зәрбә ендирир.

Искәндәр Чиндән гајыдаркән Хаганын она бағышладыгы кәниз јалныз өз көзәллијл илә јох, ејни заманда өзүнүн һисилсиз чәнкавәрлији вә гочагыгылы илә дә бүтүн ордууну вә һөкмдарын диггәтини өзүнә чәлб едир. һәммин чинли гызын вурүшмасыны тәсвир едән Низами јазыр:

«Нечә күи о икид һәрбә јанашды,
Өртүлү чыхараг ачыг савашды.
Галмады кимсәдә чәсарәт, һүнәр,
Дөјүшдә онунла дурсун бәрәбор»¹.

Нәһәјәт, рус ордусу бу намәләум чәнкавәрә гаршы чох нәһәк бир мәхлуғ чыхарыр. Искәндәрин тәрәфиндән бу «див» илә вурүшән намәләум чәнкавәр муһарибәдә бүтүн фәнд вә зәрбәләрини тәтбиғ етдикдән сонра мәғлүб едилир. Низами гадында олан һисилсиз чәсарәти алгышлајараг јазыр:

«Ачылды, кәсди див бәхтин јолуну,
Һачабаш дәмрирлә бәрк тутду ону.
Јәһәрдән галдырды о гызмыш аслаң,
Дәбилгә торпаға дүшдү башындан».

Һигабын алтындан доғду бир баһар,
Лалә јарпағындан ичә, күл рухсар.
О көзәл башыны кәсмәк истәркән,
Көрүб күл үзүнү утанды дүшмән».

Көрдү әгәјинә дүшмүш һөрүкләр,
Сачыны бојнуна сарды о дилбәр
Һинд оғрусу киши чалды хәзинә,
Румдан чалыб верди русун әлиңә»².

¹ Низами. «Шәрәфнамә», сәһ. 334.

² Јенә орада, сәһ. 340.

¹ Низами. «Хосров вә Ширин», сәһ. 326.

² Јенә орада, сәһ. 327.

³ Јенә орада, сәһ. 353.

Низами бүтүн милләтләрнин һәр ики чинсинин чәсүр нумажәндәләриннә жүксәк инсани сифәтләр вермәклә, онларын һәр һансы бир халгдан олурса-олсун, бүтүн һүгүгларынын бәрабәр олмасы идејасыны даим мүдафиә етмишдир.

Ислам дини чәмијјәтин ирәлијә доғру инкишафынын гаршысыны алдыгы бир заманда, мөвһумат мүдһиш бир гүввәјә чеврилиб бу дини гәбул етмиш халгларын мәдәнијјәтини, көзәл адәт вә ән'әнәләринни кетдикчә дағдыб мәһв едирди. Ислам дини феодал дөвләтинин мөһкәмләтмәк вә әрәбләрнин мүстәмләкәчилик сипјасәтинин әбдиләшдириб сахламаг үчүн өзүнүн мүхтәлиф иртичачы идејаларыны ирәли сүрүрдү: Белә бир дөврдә (XII әсрин орталарындан) хүсусилә Шәрг өлкәләриндә ислам дининин мүртәчә маһијјәтини тәшкил едән чәһәтләрдән бири дә гадынларын тәһгир едилиб әсарәт алтына салыңмасы иди. Ислам дининин тәләбләриндән бири дә гадынларын кишиләрдән кизләнемәси, јә'ни «намәһрәм» кишиләрә көрүнмәсәси иди. Ачыгдан-ачыға о, ислам дининин әлејһинә чыхыб гадынлығын әсарәтдән хилас едилмәси мәсәләсини ирәли сүрә билмәсә дә, бөјүк бир мәһарәтлә онун ичтимаи һәјәтдә кишиләрлә бәрабәр һүгүглу олмасы идејасыны бүтүн илә мүдафиә едирди. Низаминин бу идејасы Искәндәрнин гыпчаг түркләри илә олан сөһбәтиндә даһа кениш инкишаф етдирилмишдир.

«Искәндәр гыпчаг чөлүнә» чатдыгда түрк гадын вә гызларынын көзәллијинә һејран галыр. Гадынлары бу гәдәр көзәл вә чазибәдар көрдүкдә о, горхур ки, бу чүр көзәлләри көрән гошунун арасында позгунлуғ әмәлә кәлсин. Белә бир һадисәнин гаршысыны әввәлчәдән алмаг истајән Искәндәр гыпчаг түркләринин башчыларына мүрачиләт едәрәк дејир:

«Үзүнү кизләтмәк хошдур гадына,
Гадын ки, јадлара ачар үзүнү,
Нә әри дүшүнәр, нә дә өзүнү.
Бәркликдә анса да дашы, полады,
Јепә дә гадынын гадындыр ады».¹

Искәндәр гадынларын кишиләрә нисбәтән даһа еһтираслы олуб өзләрини әхлаглы апара билмәләриннә шүбһә едәрәк онларын кизләнемәләрини вә ја һеч олмаса

¹ Низами. «Шәрафнамә», сәһ. 310

үзләрини кизләтмәләрини тоқлиф едирди. Бунунла да Искәндәр куја мөһкәм әхлаг јаратмаг истајирди.

Низами гадынларын кишиләрдән вә ја «намәһрәмдән» кизләниб-кизләнемәсәи мәсәләсини чидди бир сүрәтдә мүзакирәјә гојур. Бу мәсәлә әтрафында һөкмдар илә гыпчаг тајфасы, јә'ни халг илә һөкмдар арасында кедән мүбаһисәдә чидди бир әхлагы мәсәләдән данышан шаир узун мүддәт халг арасында көк салмыш адәт гәјдаларына тохунур. Низами бурада феодал синфинин идејасы вә буна мүвафиг тәләбләрини Искәндәрнин адындан ирәли сүрәрәк гадынларын ачыг кәзмәсини ишләјир вә гыпчаг халгына мәсләһәт көрәрәк дејир ки, онлар кишиләрдән кизли кәзсәләр даһа јахшы олар. Низами исә халгын фикрини изаһ етмәклә гәти олараг гадынларын кизләнемәсинин әлејһинә чыхыр. Искәндәри динләјән гыпчаг көчәриләри онун бу әмринә итаәт етмәкдән бојун гачырагаг өзләринин бу мүгәддәс адәтләринин, јә'ни гадынларын кишиләр кимн ачыг кәзиб азад јашамасынын дүзкүн вә тәбии олмасыны билдирәрәк дејирләр:

«Итаәт едәрик сана, тачидар!
Үз өртмәк доғру јол, дејилдир анчаг.
Итаәт етмәз бу ајһнә гыпчаг»¹

Беләликлә Низами халгда олан нәчиб вә јенјәмәз вугарын шаһын әмриндән даһа жүксәк олдуғуну көстәрир. Халг өз «ајһнәләриннә» садиг галараг гадынлығы динни јаратдыгы фәләкәтдән хилас етмәклә өз фикрини билдирир. Низами гадын азадлығы барәдә өз фикрини изаһ едәрәк јазыр:

«Бизим гыз, колһнә јетәр бу өртүк,
Јадлар кәрдәјиндән тутмамышдыр јүк.
Өртү салмагданса халгын үзүнә,
Өзүн бир өртү чәк бахан көзүнә».²

Бунунла да Низами һәјәтдә мәншәт позгунлуғу вә ја әхлагсызлығын әсәс сәбәбкарыны ачыг кәзән намүслу гадынларда јох, һәјәты өзү үчүн мә'насыз ојунчаға чевирмиш, күндә бир көзәлли ешгинә тутудан бә'зи әхлагсыз кишиләрин дүшкүнлүјүндә, онларын әнфлијиндә көрүр.

¹ Низами. «Шәрафнамә», сәһ. 311.

² Јепә орада.

Өсөрдөн көрүндүжү ким, Искандер гынчаг халгынын төклифини гөбул етмөжө мачбур олур. Бурадан белө нәтигә чыхыр ки, Низами гәти олараг гадылларын һүгугунун мөһдуд едилмәсинин әлејинә чыхмышдыр. О сүбүт етмишдир ки, һәркаһ халг гадылларын азадлығыны мүдафиә едәрсә һеч бир һөкмдар онлары әсарәт алтына алмага гадир ола билмәз. Низами онларын ичтимаи һәјатда кишиләрлә там һүгуглу олмасыны тәләб едирди. Низами гадылларын һүгуг бәрабәрлијини мүдафиә етмәклә бәзи кишиләри дә мәншәт позғунлуғу хәстәлијинә тутулмадан хилас етмөжө чалышмышдыр. Бунунла әла гәдар олараг Низами өјрәдир ки, ән зәкалы адам мәншәт позғунлуғуна тутулуб вахтыны һәр күн бир көзәл гадышла кечирәрсә, о, һәјатда өз мүсбәт габилијәтини, бүтүн исте'дад вә бачарығыны тамамилә итирәр. Белә адамлар чәмијјәтә хејир јох, анчаг зәрәр верә биләр.

Низами буна мисал олараг Јунаныстанда мөшһур аиләдән јетишмиш мәрд, сәхавәтли, әгилли вә дүшүнчәли, көзәл ирадәли Аршимедис адлы бир һәкимни башына кәлән һадисәни нәгл едир. Низами јазыр ки, Аршимедисдә көзәл зәка вә һәдсиз исте'дады көрән Аристотел чохлу әмәк сәрф едәрәк она тә'лим вә тәрбијә вермәклә мөшғул олду. Низаминин јаздығына көрә бу кәнч өз исте'дад вә нәчиб сифәти илә бөјүк һөкмдар Искәндәрин дә мөһәббәтини газана билди. Буна көрә дә Искәндәр Чин халгынын она бағышладығы көзәл бир кәнизи Аршимедисә бағышлады. Белә бир харигүладә көзәлә малик олан Аршимедис һәјатда һәр бир шеји јаддан чыхарараг бүтүн вахтыны бу көзәл кәнизә сәрф едир. Бу барәдә Низами јазыр:

«Кәнизи Искәндәр она көндәди,
О күндән о кәнчи чохалды дәрди.
Овчунун әлиңә дүшдү бир чәјран,
Һеч дојмаг билмәди овчу бу овдан»¹.

Низами көстәрир ки, инсан өзүнү әлә алмағы бачармаса чәмијјәтә хидмәт етмәли олдуғуну унутуб анчаг һәјатдан һәзз алмагла мөшғул олар. Бу исә нәһајәт ән агыллы адамы белә аварачылыға кәтириб чыхара биләр. Бунунла да ән зәкалы вә исте'дадлы адам өз мәлијини итириб нәһајәт ичтимаијјәт үчүн вә еләчә дә өзү үчүн

¹ Низами, «Игбалнамә», сәһ. 36

әһәмијјәтсиз шәхсә чеврилә биләр. Әввәлчәдән белә позғунлуғун нәтигәсини көрән Низами кәнч нәсли мөһкәм ирадәли олуб намуслу һәјат гурмаға чағырырды.

«Кәл ол чәк әзилим кәнисләрдән,
Өмрүнү буиларла бадә вермә сан!
Сәнә бир чүт олмаг ејләр киһәјәт,
Тәк галар чох арвад алаи нәһајәт»¹.

демәклә Низами һәм позғунлуғун, һәм дә гадыны ојунчаг вә ја әјләнчәјә чевирән чохарвадлығын әлејинә чыхмагла мөһкәм вә тәмиз әхлаг әсасында гурулмуш аиләни анчаг һәгиги аилә һесаб едир.

Низами аилә мүнәсибәтинә чох һәссас јанашмагла чохарвадлығы нәтигәсиндә позғунлуғун, әхлагсызлығын артмасыны вә бунун нәтигәсиндә чәмијјәтин әхлаг гәјдаларынын позулмасыны көстәрир. Бир ата, бир ана әсасында гурулан аилә Низамијә көрә ән көзәл, тәмиз әхлаглы вә намуслу аилә олмагла нәслин артмасына вә чәмијјәтин мүтәрәгги инкишафына сәбәб ола биләр. Низами мөһкәм әхлаглы аилә гурулмасыны чәмијјәтин инкишафында ән көзәл бир васитә һесаб едирди.

«Оглуну бир рәнклә көрмәк истәсән,
Үрәк тәк—бир ата-аналы ол сән»².

Әр вә арвадын һеч бирини сағ вахтында башгасы илә евләнмәсинә вә ја јашамасына Низами гәти олараг јол вермир.

Низами һәмни Аршимедис һекәјәсинин икинчи јарысыны өз гадынынын өлүмүнә һәср етмишдир. Бунунла да Низами өз аилә һәјатыны чәмијјәтин башга үзвләринин аилә һәјатындан тәчрид едилмиш шәкилдә тәсәввүр етмәклә һәр икисинә доғма көзлә бахмышдыр. Низами гадынына олан мүнәсибәтини көстәрмәклә аилә һүгугу саһәсиндә мүәјјән фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Низами өзүнүн биринчи һәјат јолдашындан чох разы галлығындан бәһс едәрәк јазыр:

«Ғапымла бәсләимин бир күлүмдү о,
Дүңјада јекәнә севкилимдир о»³.

Бунунла да шаир биринчи һәјат јолдашы Афага олан сонсуз мөһәббәтинин билдирир. Лакин амансыз

¹ Низами, «Игбалнамә», сәһ. 38

² Јенә орада, сәһ. 39.

³ Јенә орада.

өлүм вахтсыз оларга оңу мөнү етдиңи үчүн Низами баш-га гадынла евләнмәжә мәчбур олур. Севки нә гәдәр шириң олса да, Низами һәјатда аиләсиз, тәк гадынның кишиһиз, ја да кишиниң гадынсыз јашамасынын әлејһинә чыхараг сағ галаң тәрәфин јенидән аилә гурмасына тәрәфдар чыхыр.

НИЗАМИ ҚӘНЧӘВИНИН МҮҲАРИБӘЈӘ МҮНАСИБӘТИ

Низами үмумијјәтлә мұһарибәниң әлејһинә олмушдур. Онун фикринчә ағыллы һөкмдар чалышыб мұһарибәјә јол вермәмәлидир. Низами дәвләтләр арасында баш верән наразылыгларын һәр дәфә данышыг, дипломатија васитәси илә һәлл едилмәсиниң тәрәфдары иди. Низаминиң фикринчә бу мүмкүн олмадыгда башга дәвләтин гәсдинә гаршы һөкмдар Вәтәниң истиглалитәһәтнини горујуб сахламаг хатирәсинә мұһарибә едә биләр. Буна көрә дә һәлә о вахт Низами мұһарибәни маһијјәт етибары илә ики јерә—әдаләтли вә әдаләтсиз мұһарибәјә бөлүрдү. Доғрудур, әдаләтли мұһарибә вә ја әдаләтсиз мұһарибә сөзү Низами тәрәфиндән ишләдилмәмишдир. Анчаг мұһарибә апаран тәрәфләрин һәрәкәтинә Низами тәрәфиндән верилән гијмәтә көрә бу гәнаәтә кәлмәк олур. Низамијә көрә һәркаһ бир дәвләт башга бир дәвләтин өлкәсинә һүчүм едиб онун әразисини гәсб едәрсә, демәк, нәтичә етибары илә бу, гәсбкар дәвләтин апардығы әдаләтсиз мұһарибәдир. Низаминиң фикринчә әдаләтли мұһарибә өзү дә ики јерә бөлүнмәлидир. Өз өлкәсиниң ишғалчыларын истиләсиндән мұһафизә едән дәвләтин апардығы мұһарибә әдаләтли мұһарибәдир. Низаминиң фикринчә һәр һансы бир дәвләт һүчүма мәруз галаң дәвләтә гәрәзсиз көмәк едәрсә һәмниң апардығы мұһарибә дә әдаләтли мұһарибәдир.

Низаминиң мұһарибәјә олан мұнасибәти «Једди көзәл» поемасында өзүнү даһа ајдын бир сурәтдә көстәрир. Низами һәмишә инсанлығын маһвинә јөнәлдилмиш вә бәшәријјәт үчүн зәрәри олан мұһарибәләрниң әлејһинә олмушдур. Һәмниң фикри «Једди көзәл» поемасында чидди бир сурәтдә ирәли сүрүлүр. Јухарыда көстәрдимиз кими Бәһрам шаһ ејш-ишрәтлә мәшғул олдуғу үчүн дәвләт ишләри тамамилә вәзирин өһдәсинә бурахылмышдыр. О исә бундан истифалә едәрәк өзүниң

нис мәгсәдләрини һәјата кечирмәжә башламышдыр. Вәзир Расту-Рөвшәниң хәјанәти нәтичәсиндә Чин Хаганы әһди-пейманы позараг Ирана гошун чәкмишдир. Бундан хәбәр тутан Бәһрам кеф мәчлисини тәрк едәрәк дүшмәнә гаршы чарә ахтармаға башлајыр. Бәһрам күчлү дүшмәнин гаршысына өзүнүн зәиф гошуну илә чыхмагданса башга «тәдбирләрлә»—сүлһ јолу илә дүшмәнә галиб кәлмәји мәгсәд мұвафиг һесаб едир. Низами әлачсыз галмыш (кеfli олмајанда) ағыллы фикирләшмәји бачаран һөкмдарын чарә ахтармасыны белә тәсвир едир:

«Белә гәрар верди, варкән имканы
Тәдбирлә ејләсин мәғлуб дүшманы»¹

Низами һөкмдарлара төвсијә едир ки, сәрхошлуғ вә ејш-ишрәтлә мәшғул олмаг чәсур вә бачарыглы һөкмдары тагәтдән салыб онлары мұбаризә мејданында дүшмәнин гаршысында «дишләр чәкилмиш аслаһын» вәзијјәтинә салмыш олур. Өлкәни варлы, халгы хошбәхт, ордуну исә күчлү вә дејүшә һазыр вәзијјәтдә сахламаг үчүн һөкмдарлар сәрхошлуғ вә башга бу кими позғунлуғларла мәшғул олмамалыдырлар. Ејни заманда Низами көстәри ки, һәр һансы бир сәбәбдән олурса-олсун баш вермәкдә олан мұһарибә тәһлүкәси һөкмдары горхутмамалыдыр. О өјрәдир ки, белә һалларда һөкмдар зәһмәткеш халга мұрачнәт едиб, онун көмәјиндән истифалә етмәлидир. Низаминиң бу фикрини «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә»дә чох ајдын мұшаһидә етмәк олар.

Низами өзүнүн идеал һөкмдары—Искәндәрниң сима-сында әдаләтли мұһарибәләрин апарылмасыны тәсвир едәрәк өз гәһрәманынын мұһарибәләрә олан мұнасибәтини изаһ етмәклә бу саһәдә өзүнүн фикирләрини изаһ етмишдир.

Искәндәрниң Зәнкибар шаһы илә апардығы мұһарибәдә Низами изаһ едир ки, Искәндәр бу мұһарибәјә анчаг зәңчиләрин һүчүмуна мәруз галмыш Мисир әһалисини вә мәдәнијјәтини хиләс етмәк үчүн башламышдыр.

Низами јазыр ки, Искәндәр кеф мәчлисидә әјләндији заман она хәбәр верирләр ки, Мисир әһалиси зәңчиләрин һүчүмуна мәруз галдығы үчүн ондан «амаһ» истәјир. Онлар шаһа мұрачнәт едәрәк:

¹ Низами. «Једди көзәл», саһ. 255

«Көмөжө чагмааса бөүк гачилар,
Гарата кедөчөк о ээкин дияр.

Бу һагсыз ахындай Һаракәндәжи,
Шаһ, фарман еланшдир, бизләр бәндәжи!»¹.

Низами жазыр ки, Нәкәндәр гәти олараг бу мұһарибәдә ган төкмәжин тарафдары дежилди. Нәкәндәр Зәнкибар падишаһына елчи көндәрәрәк, она аилатмышды ки, сүһи баглайыб мұһарибәни дајандырасы. Нәкәндәрин елчиси «Гаралар шаһына» мұрачәт едәрәк дејир:

«Кин илә, сүһи илә сыманмыш чаһан,
Сүһиүндән хәјир алмыш, кишидән ајған?»².

Ләкин Зәнкибар шаһы пәники мәктуба мүсбәт чаваб вермир, һәтта ону көндәрдәји елчини дә едам етдирир. Буна көрә дә Нәкәндәр сүһи үчүн бүтүн имканлардан истифадә едикдән сонра мұһарибә етмәјә мәчбур олур.

Низами Нәкәндәрин адындан «киши» сон дәрәжәдә ајғанлы олмасыны көстөрмәклә һөкмдарлары ондан эл чәкиб бәшәријәтин хәшбәхт јашамасы хатиринә дөвләтләр арасында баш верән зиддијәтләрин сүһи јолу илә һәл едилмәсини мәсләһәт көрмүшдүр.

Низами өз әсәрләриндә һәр шеји зор күчүнә, мұһарибә вәситәси илә һәјәтә көчирмәјә чалышан киши һөкмдарлары тәсвир етмәклә, онларын әдаләтсиз, надан вә һеч бир бејһәлхәлг гәјдалара һөрмәт етмәдилкәрини көстәрмишдир.

Низами буна, наһаг јерә Мисрә һүчум едән Зәнкибар падишаһыны мисал көстөрмәмишдир. О, Нәкәндәрин чох мұлајим данышан, бүтүн әдәби вә дипломатик гәјдалары көзләјән елчисинә пәники мүсбәт чаваб вермир, һәтта ону вәһишәсинә едам етдирир. О, мұһарибәни давам етдирир. Нәтичәдә икә Зәнкибар падишаһы күлли миғдарда адамларын өлүмүнә вә мәдәнијәтин мәһвинә сәбәб олмәглә өзү дә мұһарибәдә мәғлүб олур.

Нәкәндәр икә мұһарибәдә галиб кәлмәсинә бахмајараг һәр ики тарафин вердији тәләфәт нәтичәсиндә мејдәндә галмыш миғларә мејидә бахараг үздәк күлүрә дә үрәкдән аглајыр.

¹ Низами «Шәрәфиямә», сәһ. 61.

² Јенә орада, сәһ. 66.

Низами мұһарибәнин төрәтдији фәләкәти шифрәклә гаршылајараг јазыр:

«Бир дүја чәмдәјә ибрәтлә бахды,
Күлдүсә гәлбиндән кишини ган ахды.
Ки, пәнин дөјүндә бу гәдәр ишәи
Мәһи олды зәһәрән охдан, гызылчәдән?»¹

Нәкәндәр Рума гәјядараг өзүнү күчлү бир һөкмдар һесаб етдији үчүн артыг о дөврүн ән гүвнәтли феодал дөвләти сәјылан Иран дөвләтинә хәрәк көндәрмәкдән бојун гачырыр. Бундан ачыгы гүтмүш Иран падишаһы Дара Нәкәндәрә мәктуб көндәрәрәк дејир:

«Кәһнә әдәтләри атәа бојнундан,
Саркәшилик едәрәк чәкәчәк ајған?»²

Мәктубдан әсәбләнимини Нәкәндәр өзүнү даһа күчлү һесаб едәрәк елчијә дејир: гызылмыш бир асландан алмазлар хәрәк. Буна бахмајараг Нәкәндәр јенә дә ган төкмәк истәмир. О, Дараја јазыр:

«Галдырма фитнәни, чәндурма киши,
Кәл виран еләмә, Иран мүлкүңү?»³.

Дара икинчи дәфә гәсид көндәрәрәк хәрәк берилмәсини тәкид едир вә агыр сөзләрә Нәкәндәри гәһгир едир. Низамини фикричә буна көрә дә Нәкәндәр күләч миғдарда гөшүн јыгыб мұһарибә етмәјә мәчбур олур.

«Бүтүн әлкәләрә көндәрдә хәбәр:
— Дурмадан дәркәһә јыгыласың әсқәр!
Румдан, Әфрәиçәдән, Мисрән, Русдан,
Бир орду бәзәнди кәлиндән рағсан!»⁴

Јухарыда гејд етдијимиз киши Низамини фикричә әдәләтли мұһарибә вәтәнин негигәләнјәтини гөрүмәг үчүн вә һүчума мә'руз галмыш бәшиг халқлара көмәк етмәк мәғсәди илә апарыла биләр. Низами көстәрирди ки, һөкмдар бүтүн вәситәләрдән истифадә етмәлидир ки, әлкәни виран едән ганлы мұһарибәләрдән узақ олсуң. Белә мұһарибәләр баш вермәсин. Әкәр һөкмдар рәһмәтсиз вә «гәти» бир дүшмәнә рагт кәләрсә, јакшы олар ки, мұһарибәдән јаха гуртармаға чалышсын, гызыл-күмүш

¹ Низами «Шәрәфиямә», сәһ. 84.

² Јенә орада, сәһ. 100.

³ Јенә орада, сәһ. 102.

⁴ Јенә орада, сәһ. 107.

вериб мұһарибәжә гошулмағ тәһлүкәсиндән азад олсун. Һәркаһ буунула һөкмдар сүһ әлдә едә билмәсә анчағ онда «ғылынч» илә дүшмәнин гаршысына чыхмалыдыр. Һәркаһ о, мұһарибә нәтичәсиндә гәләбә чала билмәсә онда елчиләр васитәси илә данышығ апарыб мұһарибәни дајандырмалыдыр.

Низами мұһарибәни инсан чәмијјәти үчүн ән тәһлүкәли бир шеј һесаб едир вә һәр һансы бир васитә илә онун баш вермәсинин гаршысыны алмаға чағырырды.

Низаминин фикринчә әкәр мұһарибә едән гошунун тәркиби мұхтәлиф халглардан оларса онда һәр бир тајфа вә ја халгдан тәшкил едилмиш гошунун башында өзүндән сәркәрдә олмалыдыр.

Низаминин фикринчә һөкмдар өзү бачарығлы сәркәрдә вә шәхсән јахшы вурушмағы бачармалыдыр ки, орду вурушма мејданында чәтинлик гаршысында галанда о, өзүнүн мәһарәти, икидлик вә чәсарәти илә гошунда руһ жүкәклији галдыра билсин.

Низами мұһарибәдә галиб кәлмәк үчүн вә өз гошунундан чох итки вермәмәк вә нәһајәт мұһарибәдә тез гәләбә чалмағ үчүн һөкмдарларын һијлә ишләтмәсини дә мәгсәдә мұвафиг һесаб едир¹.

Низаминин әдаләти һәр шејдән жүкәк тутмасыны мұһарибәжә олан мұнасибәтиндә даһа ајдын көрүрүк. Низами өјрәдир ки, мұһарибәдә галиб кәлмиш адил һөкмдар гәти олагағ мәғлуб етдији дөвләт башчысына зүлм етмәмәлидир. Әксинә галиб һөкмдар өзүнүн мүсбәт әмәлләри илә өзүнә табе етдији һөкмдары доғру вә дүзкүн јола дәвәт етмәлидир. Өзбашыналығ вә ганунсузлуғу арадан галдырыб өлкәни халгын мәнфәәтинә олан әдаләтли вә хејрхаһ ганунларла идарә етмәлидир. Галиб һөкмдар јерли халгын гајда вә ганунларына һөрмәт етмәлидир. Нәһајәт мұһарибәдә мәғлуб олмуш дөв-

ләтин башчысы вә ја мұһарибә етмәдән тәслим олмуш дөвләт башчысы, галиб кәлмиш һөкмдарын шәртләрини гәбул едәрса онда һөкмдар онларла әдавәт сахламаға гәти олагағ һағлы дејил, әксинә, онларла достлуғ едиб өз өлкәләрини идарә етмәк үчүн онлага сәрбәстлик вермәлидир.

Мүтәфәккир, һуманист шаир, кениш гәлли инсан олан Низами өз дөврүнүн вә Вәтәнинин демократик гәбәгәләринә әсасланарағ габагчыл идејалар тәблиғ етмәклә инсанлар арасында бәрәбәрлик, хошбәхтлик вә азадлығ уғрунда мұбаризә апарырды.

¹ Зәңкибар падишаны илә апардығы мұһарибәдә зәңчиләрин адам әти јемәси, румлулары сон дәрәжә горхуја салмышдыр. Онлар үчүн ја вурушма мејданында өлмәк, ја да әсир дүшмәк һәр икиси һөһ олмағ демәк иди. Буна корә дә Искәндәрин ордусу кетдикчә горхудан дејүш бачарығлыны итирирди. Вәзирин тәдбири илә Искәндәр өзүнүн «зәңчи әти јемәсини» зәңчиләрә билдирмәклә Зәңкибар падишанын гошуларына горхуја салыр. Һөкмдарын мұһарибәдә һијлә ишләтмәсинә икинчи мисәл Искәндәрин Дараны өлдүрмәк үчүн онун ики сәркәрдәси илә кишли сазин бағлајыб онлага күллә мигдар гәзил верәләрди вәд етмәси иди.

МҮНДӘРИЧАТ

Азәрбајҗанын XII әсрдәки ичтимаи-сијаси вәзијјәтинин ғыса характеристикасы	3
Низами Кәнчәвинин ичтимаи-сијаси көрүшләри һаггында	15
Низами Кәнчәвинин јарадычылығында гадын һүгугу вә аилә мәсәләси һаггында	48
Низами Кәнчәвинин мұһарибәјә мұнасибәти	56

Курбан Гулам Али оглы Мамедов
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

(на азербайджанском языке)

Редактору *Ә. П. Әлијев*
Бәдин редактору *М. Гулијев*
Техники редактору *М. Балакишијев*
Корректорлары *Ф. Абасова, Б. Зейналова*

Јыгылмаға верилмиш 23/Х-1961-чи ил. Чапа
ишләнишиш 15/II-1962-чи ил. ФГ 05327. Кағыз
Форматы 84×118/з. Физики чан вәреғи 2. Шәрти
ч. в. 8,28. Учет нәшр. вәреғи 3,3. Сифа-
риш № 608. Тиражи 2.500. Гүмәти 8 гәп.

Азәрбајҗан Дәвләт Нәшријјаты,
Бақы, һүсү һачыјев күчәси, № 4.

Азәрбајҗан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин
«Гызыл Шәрг» мәтбәәси,
Бақы, һәзи Асланов күчәси, № 80

ЧАПДАН ЧЫХМЫШДЫР

Идеолокија иши мäsäläläри. Сов.ИКП-нин эн мүһүм гәрарлары мächмүәси. (1954—1961-чи илләр). Азәрнәшр, 1961. 344 сәһифә, тиражы 5000 нүсхә, гижмәти 80 гәпик.

З. Көжүшов—Мүасир буржуа әхлагынын ифласы. Азәрнәшр, 1961. 100 сәһифә, тиражы 8000 нүсхә, гижмәти 13 гәпик.

З. Мәммәдов—Тәбиәтшүнаслыг вә дин. Азәрнәшр, 1961. 152 сәһифә, тиражы 5000 нүсхә, гижмәти 21 гәпик.

А. Нәчәфов—ССРИ халглары достлуғунун бөјүк күчү. Азәрнәшр, 1961. 74 сәһифә, тиражы 6000 нүсхә, гижмәти 7 гәпик.

В. Нәсиров, Һ. Ширәлијев—ХХ әср коммунизмин тәнтәнәси әсридир. Азәрнәшр, 1961. 104 сәһифә, тиражы 5000 нүсхә, гижмәти 16 гәпик.

Г. Симонјан—Мүасир капитализм шәраитиндә әгли әмәклә физики әмәк арасындакы антагонизмин хүсусијјәтләри. (Рус дилиндә). Азәрнәшр, 1961. 204 сәһифә, тиражы 2000 нүсхә, гижмәти 24 гәпик.

Азәрнәшрин бурахдыгы китаблары Азәркитабын вә истәһлак кооперасијасынын мағаза вә киоскларындан алмаг олар. Бу китаблары „Китаб-почта илә“ мағазасы вәситәси илә сифариш вермәк олар.

8 гэл.

894,362.09
M52